

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ЛУЦЬКИЙ
НАЦІОНАЛЬНИЙ
ТЕХНІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ

ПОЛІТИЧНІ ТА СОЦІАЛЬНІ СТУДІЇ

Конспект лекцій

для здобувачів першого (бакалаврського) рівня
вищої освіти усіх спеціальностей
денної та заочної форм навчання

Луцьк 2025

УДК 32 (07)

П- 42

Голова вченої ради факультету цифрових, освітніх та соціальних технологій ЛНТУ _____ Г.А. Герасимчук

Затверджено вченою радою факультету цифрових, освітніх та соціальних технологій ЛНТУ, протокол № __ від «__» _____ 2025 року

Електронна копія друкованого видання передана для внесення в репозиторій ЛНТУ

Директор бібліотеки _____ Н.П. Полішук

Рекомендовано до видання на засіданні кафедри соціогуманітарних технологій ЛНТУ, протокол № _від «_» _____ 2025 року.

Завідувач кафедри соціогуманітарних технологій _____ О.М. Жук

Укладачі: _____ О.М. Жук, кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри соціогуманітарних технологій; _____ М.П. Костюк, кандидат історичних наук, доцент кафедри соціогуманітарних технологій ЛНТУ.

Рецензент: _____ О.Ю. Сільвестрова, кандидат філософських наук, доцент кафедри соціогуманітарних технологій ЛНТУ

Відповідальний за випуск: _____ О.М. Жук, завідувач кафедри соціогуманітарних технологій ЛНТУ, кандидат історичних наук, доцент.

П 42 Політичні та соціальні студії. Конспект лекцій для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти усіх спеціальностей денної та заочної форм навчання / укладачі: О.М. Жук, М.П. Костюк. Луцьк : відділ іміджу та промоції ЛНТУ, 2025. – 104 с.

Навчально-методичне видання підготовлене у відповідності до діючої робочої програми курсу «Політичні та соціальні студії» з метою викладу теоретичного матеріалу.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
Лекція 1. ПОЛІТИЧНІ ТА СОЦІАЛЬНІ СТУДІЇ ЯК НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА	6
Лекція 2. СУСПІЛЬСТВО ТА ЙОГО СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА ..	36
Лекція 3. СОЦІАЛЬНІ ІНСТИТУТИ ТА ОРГАНІЗАЦІЇ	47
Лекція 4. ОСОБИСТІСТЬ В СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНИХ ЗВ'ЯЗКІВ ..	51
Лекція 5. ПОЛІТИЧНА ВЛАДА	57
Лекція 6. ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА СУСПІЛЬСТВА	62
Лекція 7. ДЕРЖАВА В ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ СУСПІЛЬСТВА ..	68
Лекція 8. ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ ТА ПАРТІЙНІ СИСТЕМИ	73
Лекція 9. ПОЛІТИЧНІ ЕЛІТИ ТА ЛІДЕРСТВО	78
Лекція 10. ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА	81
Лекція 11. ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ	84
Лекція 12. СВІТОВИЙ ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЦЕС. СИСТЕМА МІЖНАРОДНИХ ПОЛІТИЧНИХ ВІДНОСИН	90
СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	101

ПЕРЕДМОВА

Сучасний етап розвитку вищої освіти характеризується кардинальними змінами у системі соціально-гуманітарної підготовки студентів. Гуманізація освіти спрямована на інтелектуальний, естетичний та моральний розвиток особистості, підвищення рівня освіченості майбутнього спеціаліста.

Політичні та соціальні студії є важливою ланкою у циклі соціально-гуманітарної підготовки бакалаврів усіх спеціальностей. Мета навчальної дисципліни – вивчення сутності, основних форм і тенденцій політичного життя, політичних відносин та діяльності, політичних і соціальних інститутів тощо.

Вивчення навчальної дисципліни ”Політичні та соціальні студії” передбачає формування і розвиток у студентів особистісних якостей та формування загальнополітичних і соціальних компетентностей у вигляді комплексу знань, вмінь і навичок, а також надає можливості:

- знати об’єкт і методи політичної і соціальної наук взагалі і української зокрема, чітко оперувати і володіти її понятійно-категоріальним апаратом;

- орієнтуватися в основних світових і вітчизняних соціологічних і політологічних школах, концепціях і напрямках, знати і вміти давати характеристики і оцінки вченням про політику та суспільство;

- мати уявлення про сутність політичного та соціального життя життя, політичних відносин, про суб’єкт і об’єкт політики та суспільства, конституційні права людини і громадянина, місце і значення політичних систем і режимів у житті держави і громадянського суспільства;

- уміти виділяти теоретичні, духовні та прикладні компоненти політичного та соціального знання, усвідомлювати їхню роль і функції в підготовці політичних рішень, у забезпеченні особистісного внеску в суспільно-політичне життя;

- розуміти сенс і основні напрями розвитку світового політичного процесу, місце, роль і статус України в сучасному світі;

- опанувати навички політичної культури, вміння застосовувати політичні та соціальні знання у професійній і громадській діяльності.

Запропонований конспект лекцій відображає сучасні досягнення світового та вітчизняного соціально-політичного знання в усьому його багатстві і різноманітності наукових спрямувань, охоплює основну проблематику сучасної політичної та соціологічної науки, зокрема предмет і метод політології, розвиток політики як суспільного явища, історію політичної думки, проблеми функціонування політичного життя, утвердження громадянського суспільства і демократії,

функціонування політичної системи та її інститутів, питання політичної свідомості і культури, проблеми світового політичного процесу і міжнародних відносин.

В конспекті лекцій у систематизованому вигляді розглядаються основні питання соціології та політології: предмет і об'єкт політичних і соціальних студій, суспільство та його інститути, влада, політична система та держава, політичні партії та еліта, політичні процеси тощо.

Конспект буде корисним для студентів усіх форм навчання в процесі підготовки до семінарських занять та самостійної роботи над навчальним матеріалом. В структурі посібника міститься список рекомендованої літератури до всього курсу, у переліку якого новітні підручники та навчальні посібники з політології та соціології.

Основна мета посібника полягає у залученні студентів до творчого, самостійного мислення, вільного володіння понятійно-категоріальним апаратом, застосуванні набутих знань у політичній та соціальній практиці.

ЛЕКЦІЯ 1. ПОЛІТИЧНІ ТА СОЦІАЛЬНІ СТУДІЇ ЯК НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА

- 1.1. Об'єкт і предмет політичних та соціальних студій.
- 1.2. Категорії, принципи, функції політичних і соціальних студій.
- 1.3. Закони та закономірності політичних і соціальних студій.
- 1.4. Методи та способи вивчення політичних і соціальних студій.
- 1.5. Історія світової соціально-політичної думки і становлення сучасного соціально-політичного знання.
- 1.6. Розвиток соціально-політичної думки в Україні: історія і сучасність.

1.1. Об'єкт і предмет політичних та соціальних студій

Об'єкт пізнання. – це все те, на що спрямована діяльність дослідника, що протистоїть йому як об'єктивна реальність, яка існує незалежно від того, вивчає її будь-хто або ні. Різні сторони дійсності – фізична, біологічна, економічна, політична, психологічна і т.п. – можуть бути об'єктом дослідження багатьох наук. У найпершому наближенні *об'єктом соціально-політичних студій є суспільство.*

Суспільство являє собою сукупність суспільних сфер (і систем), а також відносин між ними: економічної, соціальної, політичної, духовної. В центрі уваги курсу «Політичні та соціальні студії» є соціальна політична сфера суспільства, які, перш за все, є предметом дослідження соціології і політології відповідно. По суті, політичні та соціальні студії це пропедевтика соціології та політології в їх єдності та взаємозв'язку. Тому *предметом дослідження політичних та соціальних студій є вивчення закономірностей функціонування і розвитку соціальної і політичної сфер суспільства як цілісної системи в їх єдності та взаємозв'язку.*

1.2. Категорії, принципи, функції політичних і соціальних студій

Політичні та соціальні студії використовують власні категорії. Це основне логічне поняття, що відбиває найзагальніші закономірні зв'язки й відношення, які існують у реальній дійсності. Політичні та соціальні студії використовують три групи категорій:

- соціології (суспільство, соціальний статус, соціальний факт, соціальна дія тощо).
- політології (політична влада, політичне життя, політичне буття, політика, політична дія, політичний процес, суб'єкт політики, об'єкт політики, політичний лідер, свобода, демократія, політична

система, політичний режим, політична організація, політичний інститут, політична партія тощо.

- інтегративні категорії, що пов'язані зі спробою розглядати їх у контексті взаємодії соціальної і політичної сфер життя суспільства(соціально-політичне знання, соціально-політичні процеси, соціально-політичні конфлікти, соціально-політична діяльність, соціально-політичні технології тощо.

Важливим елементом політичних та соціальних студій як навчальної дисципліни виступають їх принципи. *Principium* (початок, основа) – це твердження, яке сприймається як головне, важливе, суттєве, неодмінне або, принаймні, бажане. У повсякденному житті **принципами** називають внутрішні переконання людини, ті практичні, моральні та теоретичні засади, якими вона керується в житті, в різних сферах діяльності.

Політичні та соціальні студії як навчальна дисципліна виконує певні **функції**. У суспільних науках *функція* (від лат. *functio* – здійснення, виконання) означає значення і роль, яку певний соціальний інститут або приватний соціальний процес виконує щодо потреб соціальної системи більш високого рівня організації або інтересів її складових, соціальних груп і індивідів. Функціями політичних та соціальних студій є:

- теоретична – полягає у розробленні різних теорій, концепцій, гіпотез, ідей, категорій, понять, формулюванні закономірностей, які описують і пояснюють багатоманітні явища і процеси політичного життя суспільства;

- методологічна – полягає в тому, що категорії й поняття цієї науки, а також формульовані нею закономірності використовуються іншими науками як теоретичний інструментарій у дослідженні політичних явищ і процесів і суспільства;

- практична – полягає у її зорієнтованості на вирішення конкретних практичних політичних і соціальних завдань і проблем.

- виховна – спрямована на формування світогляду індивіда, даючи йому знання про політичну сферу суспільного життя, про політичні інститути, права, свободи та обов'язки громадянина, політичну культуру.

- прогностична – полягає у її здатності передбачати, прогнозувати перспективи розвитку політичних процесів, найближчі й віддалені наслідки прийняття і виконання політичних рішень.

1.3. Закони та закономірності політичних і соціальних студій

Поняття закону в соціально-політичних науках означає загальне стисло сформульоване теоретичне положення, що визначає сутність суспільних і політичних явищ та об'єктивно існуючий між ними

взаємозв'язок. Закон — необхідні, істотні, стійкі, повторювані відносини між явищами, які виростають із певних закономірностей. Як і всі наукові закони, закони, що діють в соціальній і політичній сферах, мають такі основні ознаки: 1) закон може вступати в дію лише при наявності певних, чітко визначених умов; 2) при цих умовах закон діє завжди і скрізь без будь-яких винятків (виняток, який підтверджує закон — нісенітниця); 3) умови, при яких діє закон, реалізуються не в повному обсязі, а частково і приблизно. У суспільних науках більшість тверджень, які претендують на статус закону, відноситься до категорії законів-тенденцій. *Закономірність* є міра ймовірності настання якої-небудь події, а *тенденція* показує наближення реального процесу до об'єктивної закономірності. Політичні та соціальні студії мають справу з фактами, факторами і тенденціями соціально-політичного життя людей.

Соціально-політичні закони не створюються свідомо членами суспільства або групами, як наприклад, культурні норми і правові закони. Люди діють відповідно до вимог соціально-політичних законів не усвідомлено і навчаються такої «узаконеної» поведінки в процесі спілкування з іншими людьми і соціальними інститутами виходячи при цьому з своїх потреб. Закони, що вивчаються політичними і соціальними студіями, є спільними. Такими вони є тому, що виявляються не при горизонтальному, а при вертикальному зрізі суспільства. Вони мають інтегративний характер. Відносини між соціальними групами, класами, націями, народами, державами тощо не обмежуються лише соціальною та політичною сферами життєдіяльності суспільства, вони як би пронизують всі інші сфери суспільного життя.

Систему законів соціально-політичній сфері утворюють різні групи об'єктивно існуючих зв'язків, які характеризують відносини, дії між народами, націями, класами, соціальними верствами, групами, особистостями у процесі функціонування та розвитку суспільства.

Класифікація законів:

- *за часом дії*. Виділяються три групи законів: закони формування, функціонування та розвитку соціальної та політичної сфер життя, які діють на всіх етапах розвитку суспільства; на декількох ступенях розвитку суспільства; і лише на окремих етапах розвитку суспільства:

- *за масштабом прояву*. Можна поділити також на три групи. Першу групу складають закони, які діють у всіх суспільних системах, другу – закони, які діють в кількох суспільних системах, третю – закони, дія яких обмежена однією суспільною системою. Закони, що притаманні соціально-політичній сфері, поділяються також на *закони функціонування* і *закони розвитку*. Закони функціонування

забезпечують збереження тієї чи іншої соціальної та політичної системи. Закони розвитку зумовлюють перехід від одного якісного стану соціальної та політичної системи до іншого, заміну одних форм її прояву іншими.

- *за способом прояву.* За цим критерієм закони та закономірності, що діють у соціальної та політичної сферах життя суспільства, поділяються на *динамічні* та *статистичні*. Динамічні закони визначають жорсткий, однозначний причинно-наслідковий зв'язок між явищами в процесі функціонування і розвитку соціальної та політичної сфер у певній суспільній системі. Динамічні закони поділяються на причинні, коли подальший стан є результатом попереднього, і функціональні, коли між процесами спостерігається взаємна залежність. Статистичні закони обумовлюють зв'язок явищ у процесі функціонування і розвитку соціальної та політичної сфер з певним ступенем імовірності, умовності.

1.4. Методи та способи вивчення політичних і соціальних студій.

Для політичних та соціальних студій велике значення має з'ясування їхніх методологічних засад, оскільки саме метод відіграє вирішальну роль у реалізації пізнавальних завдань навчальної дисципліни визначає напрям її розвитку. *Метод* (від грец. *μέθοδος* – шлях дослідження, пізнання) – логічна конструкція імперативного характеру, що задає певний план дій.

Методологія – це:

а) вчення про структуру, логічну організацію, методи та засоби діяльності;

б) конкретний набір принципів і способів організації діяльності.

Методи політичних і соціальних студій – це прийоми і способи дослідження соціально-політичної реальності, вивчення закономірностей категорій, що становлять їх предмет.

Для дослідження соціально-політичної реальності використовують три групи методів.

I. Загальні методи дослідження політичних і соціальних явищ і процесів.

* *інституціональний* метод, який передбачає, що в центрі дослідження повинні знаходитися політичні інститути, їх структури, їхні властивості і взаємозв'язки, а також політично-правові норми, на основі яких функціонують ці інститути;

* *соціологічний* метод орієнтований на виявлення соціальної обумовленості політики, вплив на політику всіх соціальних факторів: економіки, культури, релігії, ідеології та соціальної структури суспільства в цілому;

* *історичний* метод, який розглядає політичні явища, політичні відносини та інститути в безперервному процесі становлення та розвитку, в минулому, в теперішньому стані та у перспективі;

* *системний* метод, що застосовується при дослідженні складних багаторівневих об'єктів (політичні системи, інститути), при якому об'єкт розглядається як цілісність, що формується взаємодією елементів та знаходиться у багатогранних зв'язках між собою, а також із зовнішнім середовищем, він особливо плідний при аналізі функціонування політичної сфери суспільства;

* *порівняльний* або компаративний метод дослідження передбачає співставлений характеристик однотипних об'єктів – політичних систем або їх окремих структурних компонентів, політичних режимів різних країн з метою виявлення подібностей та відмінностей політичного життя;

* *антропологічний* метод, котрий пояснює політику, виходячи з природи універсальних родових якостей людини, якими є потяг до влади, до панування чи підкорення, до агресивності чи пасіонарності тощо; такий метод часто використовують задля характеристики політичної діяльності видатних особистостей.

* *нормативно-ціннісний* метод дозволяє оцінювати політичні процеси з точки зору пошуку оптимального варіанту функціонування політичних установ для загального блага, для визначеного заздалегідь соціально-політичного ідеалу.

II. *Загальнологічні методи дослідження соціально-політичних об'єктів.*

* *Метод аналізу та синтезу.* Аналіз – це метод пізнання, змістом якого є розчленування предмета дослідження на складові частини з метою їх детального і всебічного вивчення. Як складові частини цілісного об'єкта виступають його сторони, ознаки, властивості, відношення тощо. Синтез – це метод пізнання, протилежний аналізу, змістом якого є об'єднання раніше розчленованих частин предмета в єдине ціле. Аналіз і синтез взаємно передбачають і обумовлюють один одного.

* *Абстрагування* (від лат. abstractio – віддалення) – метод наукового пізнання, що полягає в мисленому виділенні суттєвих, найістотніших рис, відношень, сторін предмета. За його допомогою формується ідеальний образ реальності.

* *Моделювання* (від фр. modeler – ліпити, формувати) – метод пізнання явищ і процесів, що ґрунтується на заміні конкретного об'єкта дослідження (оригінала) іншим, подібним до нього (моделлю). Модель – це замісник об'єкта пізнання.

III. *Методи емпіричних досліджень.*

Сюди відносять: експеримент, спостереження, аналіз документів, опитування тощо.

* *Експеримент* (від лат. *experire* – випробувати) – це таке спостереження, за допомогою якого явища вивчають при доцільно обраних або штучно створених умовах.

* *Спостереження*. Наукове спостереження на відміну від звичайного споглядання має мету і засоби, за допомогою яких суб'єкт пізнання переходить до предмета дослідження (явища, що спостерігається) і до продукту (результату) дослідження у вигляді звіту про спостережуване.

* *Аналіз документів* – один із широко застосовуваних і ефективних методів збору первинної інформації. Документи із різним ступенем повноти відображають духовне та матеріальне життя суспільства і передають не тільки подію та фактологічний бік соціальної дійсності, але і фіксують мову викладу, характер опису та відображення соціальної дійсності.

* *Опитування* – це метод збору соціологічної інформації про досліджуваній об'єкт під час безпосереднього або опосередкованого спілкування того хто опитує з респондентом. Опитування бувають соціологічні, політологічні, маркетингові, психологічні – залежно від предмету дослідження.

1.5. Історія світової соціально-політичної думки і становлення сучасного соціально-політичного знання.

1.5.1. Політична думка Стародавнього Сходу

Перші соціально-політичні погляди мали релігійно-міфологічний характер і лише XI–VIII ст. до н. е. відбувається перехід до відносно раціонального погляду на світ в цілому та державу зокрема. Це проявляється у вченнях *Конфуція*, *Мо Цзи*, *Лао-цзи* (Китай), *Будди* (Індія), *Заратустри* (Персія) та ін.

Визначальну роль в історії політичної думки Китаю відіграло вчення *Конфуція*, викладене у створенній його учнями книзі "*Бесіди та висловлювання*". Конфуцій розвиває патріархальну концепцію держави: держава – це велика сім'я, а влада імператора є чимось на зразок влади батька. Відносини правителів і підданих схожі на відносини у сім'ї, де молодші залежні від старших. Соціально-політична ієрархія будується на принципі нерівності людей: "темні люди" (простолудини) повинні підпорядковуватися благородним мужам. Конфуцій виступав за аристократичну форму правління; його ідеалом було керівництво аристократів, яких характеризували знання та доброчесність, а не походження та багатство. Конфуцій був прихильником ненасильницьких методів правління, відданості правителю, абсолютному послууху усім "старшим". Політична етика

Конфуція спрямована на досягнення внутрішнього миру між верхами та низами суспільства; він відкидав бунти, війни, завойовницькі походи, боротьбу за владу.

Школа *даосизму* заснована в VI ст. до н. е. китайським мислителем *Лао-цзи*. Даосисти виходили з того, що людина – частина природи, і знаходить своє щастя у єдності з природою. Цивілізація є джерелом нещастя, бо людина втрачає спокій. Держави повинні бути маленькі, з не чисельним населенням. Лао-цзи називають одним із перших анархістів за його засудження доцільності існування держави. Ідея даосизму передбачала створення міні-держав на рівні сіл, общин; правителям рекомендувалося якнайменше втручатися у природний плин життя.

Однією з провідних течій давньокитайської політичної думки є *легізм*, засновником якого є *Шан Ян*. Легісти вважали, що держава повинна ліквідувати розпущеність народу, встановлювати певні еталони в думках і діях усіх громадян. Вони виступали за укріплення чиновницького та карального апарату, запровадження жорстких норм, що регламентують усі сфери життя і виконання яких забезпечується під загрозою покарання. Легісти були проти нагромадження громадянами приватної власності. Апарат управління був суворо централізований. Будь-яке прагнення особи до самостійності, творчості вважалося злочином. Легісти ділили суспільство на два класи: ті, хто правлять, і ті, ким управляють. Легізм сприяв утвердженню деспотії.

Китайський мислитель *Мо Цзи* виступав із ідеями виборності правителя, соціальної рівності людей. Він критикував соціальну несправедливість, засуджував аристократизм і закликав до проведення реформ на користь народу. Він вважав, що здійснення реформ передбачає не тільки використання звичаїв, а й запровадження законів.

1.5.2. Політичні доктрини античності

В історії давньогрецької політичної думки виділяються три періоди:

1 період (IX – V ст. до н. е.) пов'язаний із становленням старогрецької державності і представлений *Гомером*, *Гесіодом*, *Солоном*, *Гераклітом*, *Піфагором* і піфагорцями, "семи мудрецами" та ін.;

2 період (V – перша половина IV ст. до н. е.) припадає на час розквіту старогрецької філософської та політичної думки. Цей етап представлений вченнями *Демокріта*, *софістів*, *Сократа*, *Платона*, *Арістотеля*;

3 період (2-а половина IV – II ст. до н. е.) характеризується занепадом старогрецької державності; погляди цього періоду розвитку політичної думки відображені в ученнях *Епікура*, *стоїків*, *Полібія*.

На думку старогрецького політичного та державного діяча *Солона*, держава потребує таких законів, які поєднали б право і силу. У результаті проведених ним реформ, політичні права громадян почали залежати не від походження, а від розміру їх власності. Видатний афінський реформатор вважає, що беззаконня та міжусобиці – найбільше зло, а порядок і закон – найбільше добро для держави.

Піфагор і його послідовники – *піфагорійці* (*Архим*, *Лізіт*, *Філолай* та ін.) виступали за правління аристократів – розумової та моральної еліти суспільства. Вони першими розпочали теоретичну розробку поняття "*рівність*". Справедливість, на думку піфагорійців, полягає у рівній віддачі за рівне. Найбільшим злом вони вважали анархію. На їх думку, людина за своєю природою не може обійтися без керівництва та належного виховання.

Політичні погляди *Геракліта* можна зрозуміти тільки у контексті його філософського світогляду. Демократію він розглядав як правління "*нерозумних*", а ідеальною формою правління вважав аристократію, під якою розумів не родову знать, а аристократію духу. Геракліт відстоював думку, що в основі державного управління повинна лежати поміркованість, яка дозволить із допомогою законів узгодити суперечливі інтереси.

Демокріт розглядав політику як найважливіше мистецтво, завдання якого – забезпечити інтереси вільних громадян поліса. Як прихильник демократії, він вважав, що держава – це спільна справа усіх її громадян. Ідеалом Демокріт вважав синтез демократії з таким ладом, де обрані народом правителі були б людьми високого інтелекту та моралі. Для того, щоб держава була упорядкована, необхідні однодумство та морально-соціальна солідарність усіх. Закон розглядався Демокрітом як примусовий засіб, спрямований проти тих, хто з огляду на свою розумову та моральну неповноцінність, добровільно не надаються до добродесної поведінки.

З іменем *Сократа* пов'язане виникнення *моральної філософії*. На його думку, закони є основою держави, без них неможлива моральна організація державного життя. Він виступав за однодумство громадян, без якого неможливе ефективне управління державою. Сократ був принциповим прибічником законності.

Критикуючи демократію, Сократ наголошував, що основний її недолік – некомпетентність посадових осіб, обраних випадково (шляхом жеребкування), а тому цю форму правління треба удосконалити у напрямку компетентного управління. Сократ першим сформулював концепцію договірних відносин між державою та її громадянами. Можливість політичної свободи він пов'язував із пануванням мудрих і справедливих законів.

Платон увійшов в історію соціально-політичної думки творами "Держава", "Політика", "Закон". У діалозі "Держава" він розробив концепцію "ідеальної держави", суть якої полягає у тому, що кожен член суспільства мав "робити своє" і "лише своє", не роблячи того, що є обов'язком інших громадян. Для ідеальної держави характерний поділ праці та відмінності між моральними якостями громадян; у відповідності з цим держава складається із трьох верств громадян: правителів, воїнів, виробників. Справедливість полягає у тому, щоб кожен працював згідно власних задатків і дотримувався відповідного місця в суспільстві. Правителі, які природою наділені розумом і мали нахил до роздумів, правили б, воїни – захищали б державу.

Ці обидва стани мали керувати третім, до якого входили ремісники і землероби. Правителі і воїни не мали сімей, воїни не мали права на приватну власність. Дітей виховувала держава, жінки мали рівні права з чоловіками. Усе життя громадян в ідеальній державі Платона мало підпорядковуватися інтересам держави. Справедливість, на думку Платона, це коли у правителів переважає мудрість, у воїнів – мужність і сила, у виробників -поміркованість. Ідеальною формою держави Платон вважав аристократію.

На політичну тематику Аристотелем були написані твори "Політика", "Афінська політика", "Риторика". "Етика". Держава, за Аристотелем, виникла природним шляхом для задоволення життєвих потреб громадян, але мета її існування – досягнення блага людей. Аристотель першим назвав людину "істотою політичною", тобто такою, що може жити лише у державі. На його думку, "природа вселила в людину прагнення до державного об'єднання". Аристотель першим розділив владу на законодавчу, виконавчу та судову. Він розрізняв правильні та неправильні форми держави: *правильні* – монархія, аристократія, політея; *неправильні* – тиранія, олігархія, демократія. Найправильнішою формою держави Аристотель назвав політею, під якою розумів правління більшості в інтересах загального блага. Мислитель виділяв такі класи давньогрецького суспільства: хлібороби, ремісники, торговці, наймані робітники, заможні люди, військові, судді, посадові особи; найкориснішим класом вважав клас хліборобів.

Аристотель розробив питання про громадянство. Громадянином, на його думку, був той, хто "володів сукупністю громадянських прав, захищав поліс, брав участь в управлінні, суді". Мислитель виправдовував рабство як "річ натуральну". У цілому Аристотель пов'язував політику з моральністю (добродесністю) та етикою, що є вступом до політики.

Для Епікура характерна аполітичність, проповідь неучасті у активному політичному житті. Він один із перших стверджував, що

оскільки людина є суспільною історією, то саме суспільство сформувалося шляхом суспільного договору. Епікур був прихильником поміркованого варіанту античної демократії, за якої панує закон у поєднанні з самостійністю особистості. Вважав, що головна мета державної влади – це гарантувати людям безпеку, навчити їх не заподіювати шкоди один одному. Для Епікура характерне трактування закону як засобу захисту "мудрих" (тобто, людей етично досконалих) від "натовпу". Діяльність держави та закону повинні відповідати уявленню про справедливість.

Засновником *стоїцизму* був давньогрецький мислитель *Зенон*. Стоїки вважали, що в основі громадянського співжиття лежить природний потяг людей один до одного. Держава є не штучне, умовне, договірне утворення, а природне об'єднання. Рабство, на думку стоїків, не має оправдання, бо воно суперечить загальному світовому співгромадянству людей. Зенон відстоював думку, що в ідеальному суспільстві не повинно бути станових різниць, усюди повинні існувати однакові порядки. Найкращим державним ладом є "поєднання демократії, царської влади і аристократії".

Політичні погляди видатного грецького історика *Полібія* викладені у багатомній праці "*Всесвітня історія*". Найкращою формою правління є поєднання царської влади, аристократії, демократії; така змішана форма забезпечує стабільність у державі. Він вважав, що історія виникнення держави та зміна її форм відбувається по кругообігу й проходить шість основних стадій: царство, тиранія, аристократія, олігархія, демократія. Найкращою формою правління є поєднання царської влади, аристократії, демократії; така змішана форма забезпечує стабільність у державі.

1.5.3 Римське право і політика

Всю історію Древного Риму прийнято поділяти на три етапи:

- царський (754 – 510 рр. до н. е.);
- республіканський (509 – 28 рр. до н. е.);
- імператорський (27 р. до н. е. – 476 р. н. е.).

Єдина римська імперія у 395 р. н. е. була остаточно розділена на Західну зі столицею у Римі та Східну із столицею у Константинополі. Східна Римська (Візантійська) імперія проіснувала до 1453 р.

Давньоримська політична наука розвивалася під впливом давньогрецьких концепцій, вчень Сократа, Арістотеля, стоїків, Полібія та ін.

Відомий римський державний діяч, оратор, мислитель *Марк Тулій Ціцерон* увійшов в історію політичної думки працями "*Про державу*", "*Про закон*". "*Про обов'язки*". Державу Ціцерон визначав як справу, надбання усього народу. Він наголошував, що "народ – не будь-яке об'єднання людей, зібраних разом якимось чином, а

об'єднання людей, пов'язаних між собою згодою в питаннях права та спільністю інтересів". Тобто, держава є узгодженим правовим спілкуванням громадян. Головною причиною походження держави є вроджена потреба людей жити разом та необхідність охорони власності.

Залежно від кількості суб'єктів влади в державі, Ціцерон ділив держави на монархію (царську владу), аристократію (владу оптиматів), демократію (народну владу), причому вказував, що у природі існує кругообіг цих форм. Ідеалом Ціцерон вважав змішану форму, яка мала б елементи трьох названих форм держави; вона привела б до загальної рівності та міцності держави.

Ціцеронові належить першість у закладенні основ міжнародного права. Він сформулював принцип необхідності дотримання зобов'язань за міжнародними договорами. Війну Ціцерон характеризує як вимушений акт, припустимий тільки у випадку безуспішності мирних переговорів. Усі війни він поділяв на справедливі (насамперед, оборонні) та несправедливі.

Одним із найвідоміших представників римського стоїцизму був *Луцій Анней Сенека*. Він відстоював ідею духовної свободи усіх людей незалежно від їх місця у суспільстві. Не заперечуючи проти рабства як суспільно-політичного інституту, Сенека, проте, відстоював людську гідність раба і закликав до гуманного ставлення до рабів. Він був схильний до проповіді космополітизму, індивідуалістичної етики, морального самовдосконалення.

1.5.4. Загальна характеристика та основні риси політичної думки епохи Середньовіччя та Відродження

Епоха Середньовіччя припадає на V – XVI століття. Упродовж цього значного періоду політичні погляди активно розвивалися та зміцнювалися. Три великі етапи включає у себе ця еволюція:

1) *ранньофеодальний* (кінець V середина XI ст.). На цьому етапі держави спочатку організуються у великі, але слабо інтегровані монархії, але потім розпадаються на окремі політичні утворення;

2) *етап розвитку феодального ладу* (середина XI – кінець XV ст.). Для нього характерні централізовані станово-представницькі монархії;

3) *етап пізнього Середньовіччя* (кінець XV – початок XVII ст.). Державність характеризується переважно абсолютними монархіями.

Глибокий відбиток на розвитку політичної думки наклали християнство та римо-католицька церква. Центральною проблемою політичної думки було питання про те, яка влада (організація) повинна бути пріоритетною: духовна (церква) чи світська (держава). За домінування церковної влади виступали *Фома Аквінський, Августин*, а за пріоритет світської – *М. Падуанський, В. Оккам, А. Данте*.

Філософ і теолог *Фома Аквінський* запозичив у Арістотеля ідею про людину, як істоту політичну, а також думку про те, що держава, як ціле, логічно випереджує індивідів, що її складають, й благо держави є важливіше за благо її громадян. Держава є необхідною; на її чолі стоїть світська влада, але вона є вторинною, бо всі види влади на землі є від Бога. Головним завданням державної влади є сприяння державному благу, збереженню миру і справедливості у суспільстві. Народ має право скинути владу несправедливого та жорстокого монарха, якщо він посягає на права церкви. Найкращою формою правління Тома Аквінський вважав монархію, зокрема такий її різновид, як монархія політична, у якій влада правителів залежить від закону та не виходить за його рамки.

Італійський мислитель, політичний діяч *Марсилій Падуанський* сформулював свою доктрину у праці "*Захисник миру*" (1324 р.). Він проводить чітке розмежування законодавчої та виконавчої влади, стверджував, що законодавча влада визначає компетенцію й організацію виконавчої влади. Відповідальність за всі біди та нещастя у світі Марсилій Падуанський покладає на церкву; усі негаразди припиняються, якщо церковники займатимуться виключно сферою духовного життя людей. Церква повинна бути відділена від держави та підпорядкована світській політичній владі.

Марсилій Падуанський відстоював тезу, що джерелом будь-якої влади (як світської, так і духовної) є народ. Народ є носієм суверенітету та верховним законодавцем. Але народ у розумінні Марсилія Падуанського - це не усе населення, а лише його найдостойніша частина. Усе суспільство мислитель ділив на вищу категорію (військові, священники, чиновники), яка дбає про загальне благо, та нижчу категорію (торговці, землероби, ремісники), яка дбає лише про свої приватні інтереси. Марсилій Падуанський одним із перших почав проводити чітке розмежування законодавчої та виконавчої влади. На його думку, законодавча влада визначає компетенцію й організацію виконавчої влади. Мислитель виступав за виборність монарха та державних посадових осіб.

Держава для М. Падуанського – це світський інститут, який розвивається за власними законами. Держава виросла із сім'ї як найпростішого елементу людської асоціації. З появою держави М. Падуанський пов'язує появу політичної влади. Держава, на його думку, є досконалою, якщо вона добре управляється, має хороші закони, а також виконує функції, що забезпечують підтримку миру. Саме Падуанському належить трактування миру, як засобу для досягнення "*громадянського щастя*". Досягається мир тоді, коли кожен у державі отримує можливість безперешкодно займатися своєю діяльністю, а усі органи держави функціонують узгоджено.

М. Падуанський був проти підпорядкування політики засадам релігії та моралі. В цілому його творчість свідчить про рішучий розрив з теологічною традицією у поглядах на державно-правові явища.

Синтезом спадщини двох джерел, античності і середньовіччя, стала оригінальна культура, філософія, соціально-політична думка епохи Відродження. Термін "*Відродження*" на початку означав факт відновлення в культурі видатних досягнень античної цивілізації, втрачених у епоху Середньовіччя. Згодом це поняття починає використовуватися на позначення усього комплексу змін, які відбувалися у Європі. Серед цих змін – формування національної державності, криза римо-католицької церкви, формування гуманістичної системи цінностей. Ця епоха припадає на середину XIV – початок XVII ст. і характеризується постановкою у центр уваги людини з її потребами та поглядами. Підставою для цього були економічні, духовні та інші чинники, зокрема, зростання авторитету науки, падіння впливу церкви. Для епохи Відродження характерний гуманізм, визнання унікальності кожного індивіда, заклик до автономії особистості. Політична думка епохи Відродження у своєму розвитку пройшла три етапи:

1) *гуманістичний або антропоцентричний* (середина XIV – середина XV ст.). Характеризується протиставленням середньовічному теоцентризму інтересу до людини у її стосунках зі світом;

2) *неоплатонічний* (середина XV – перша третина XVI ст.). Відзначається постановкою проблеми соціального буття;

3) *натуралістичний* (середина XVI – початок XVII ст.). На цьому етапі закони природи намагаються застосовувати до пізнання соціальної дійсності.

1.5.5. Політичні вчення епохи Реформації

Реформація – це широкий антифеодальний і антикатолицький рух в I половині XVI ст., який заклав початок *протестантизму*. Реформація означала рух за необхідність удосконалювати церкву, світські порядки, правові інститути. Якщо для Відродження головним було визнання людської гідності, то провідною тенденцією Реформації було прагнення відновити чистоту християнської релігійності. Для Реформації дуже показова обов'язковість жорсткого підпорядкування людини громаді.

Лідером Реформації був *М. Лютер*, який виступав не лише проти засилля папської влади, але й за зменшення влади церкви взагалі. У 1517 р., ставши свідком продажу індульгенцій, він прибив до дверей храму у м. Віттенберг свій твір "*95 тез*", закликаючи до публічної дискусії. Провідною думкою тез була неприпустимість перетворення продажу індульгенцій у засіб збагачення церкви за рахунок духовного розбещення віруючих. Тобто, М. Лютер викривав

користолюбство тогочасної верхівки католицької церкви, ставив під сумнів законність усіх покарань і платежів, які церква накладала на віруючих. Хоча диспут над тезами був заборонений, вони сприяли об'єднанню різних верств громадян у боротьбі за релігійну та національну незалежність Німеччини.

Провідними ідеями М. Лютера були:

- необхідність всенародної боротьби з папством під проводом світської влади;
- безумовний послух народу світській владі;
- ідеалом є сильна та стабільна абсолютна монархія;
- світська влада не є ідеальною, а лише стримує явне зло;
- необхідним є законний примус з боку держави;
- монарх як суб'єкт верховної влади є вільним від морально-релігійних обмежень; його дії підвладні лише "судові розуму" та вищим законам;
- піддані мають право на незалежні переконання, а у випадку переслідування за них – право на опір.

Реформістський рух не був цілісний; в результаті розколу у ньому утворилося два напрямки: бюргерсько-князівський (очолював М. Лютер) і плебейсько-селянський (очолював *Т. Мюнцер*).

Реформація у розумінні *Т. Мюнцера* – це соціально-політичний переворот, який повинні здійснювати селяни та міська біднота. Саме ці найзнедоленіші верстви суспільства здатні встановити новий суспільний лад. *Т. Мюнцер* виступав за ненасильницьку ліквідацію феодального ладу і за встановлення такого порядку, в якому жоден християнин не мав би приватної власності, не посідав би урядової посади. Його ідеалом був суспільний устрій, позбавлений майнового розшарування; оскільки всі люди рівні перед Богом, то всі вони повинні бути рівні на Землі.

Другим, крім лютеранства, напрямком Реформації був кальвінізм. Основні його ідеї викладені у праці *Ж. Кальвіна "Настанови в християнській вірі"* (1536 р.). На відміну від лютеранства, яке ставило церкву у залежність від держави, кальвінізм зберігав щодо останньої незалежність. Відкрита непокора і повалення правителя-тирана допускається, на думку *Ж. Кальвіна*, лише тоді, коли використані всі способи пасивної непокори, легальні форми боротьби. Найкращою формою правління *Ж. Кальвін* вважав олігархічну організацію управління державою. Ідеалом є встановлення теократії (республіки святих).

Ідеологом французького реформаторства був *Ж. Боден*. Він виступав на захист віротерпимості, вимагав сильної влади, котра б поважала закон захищала свободу совісті. *Ж. Боден* першим сформулював і обґрунтував поняття суверенітету як ознаки держави.

"Суверенітет – це абсолютна і постійна влада держави... Абсолютна, не пов'язана жодними законами влада над громадянами і підданими". Серед суттєвих ознак суверенітету держави Ж. Боден називав право видавати і скасовувати закони, оголошувати і заключати мир, призначати вищих посадових осіб, здійснювати суд в останній інституції, помилувати. Вище за носія суверенітету є тільки Бог і закони природи.

Державу Ж. Боден визначав як правове управління багатьма родинами і тим, що їм належить, відповідно до справедливості та законів природи. Основною держави є сім'я. Ж. Боден вважав, що держава виникає шляхом завоювання, насильства, панування однієї групи над іншою. Виникнення різноманітних форм держави Ж. Боден ставив у залежність від географічного становища та природних умов кожного народу. Серед форм правління виділив демократію, аристократію, монархію; до перших двох відносився негативно, бо при демократії дуже багато законів і влад, а загальні справи є в занепаді. Що ж до аристократії, то серед знатних людей розумних небагато і, як наслідок, управляє нерозумна більшість. Найкращою формою правління Ж. Боден вважав обмежену законами монархію, де суверенітет повністю належить монарху, а управління країною здійснювалося б на аристократичних і демократичних принципах.

1.5.6. Вчення про політику Н. Макіавеллі

Італійський державний діяч та мислитель *Н. Макіавеллі* увійшов в історію політичної думки творами "*Володар*" (1513 р.), "*Міркування на першу декаду Тита Лівія*" (1519 р.), "*Історія Флоренції*" (1532 р.) та ін. У центрі власного світобачення Н. Макіавеллі поставив людину, яка у своїй діяльності керується приватними інтересами, зумовленими прагненням зберегти та примножити власність. Н. Макіавеллі розглядав державу як певний політичний стан суспільства, що характеризується специфічними відносинами між володарями та підвладними, організованою політичною владою, юстицією, законами. Він виділяв такі конституційні види влади; *монархія, аристократія, демократія*. Кожен із цих видів був нестабільний; ідеальним є змішаний тип влади, який урівноважував би інтереси різних соціальних груп, багатих і бідних. Н. Макіавеллі виступав з ідеєю контролю та рівноваги: можливість брати участь у управлінні державою надавалося одночасно монарху, знаті та народу. "У праці "*Володар*" Н. Макіавеллі змалював образ правителя, який нехтував законами моралі та релігії під час боротьби за владу. Головним критерієм оцінки діяння правителя була могутність держави, задля досягнення якої можна використовувати будь-які методи і засоби. Н. Макіавеллі дає правителю своєрідну індульгенцію на порушення моральних заповідей.

У цілому заслуги Н. Макіавеллі у розвитку політичної науки полягають у тому, що він:

- відкинув схоластику, замінивши її раціоналізмом та реалізмом;
- заклав основи політичної науки;
- виступив проти феодальної роздробленості, за створення централізованої Італії;
- увів у політичний лексикон поняття "держава" та "республіка" у сучасному їх розумінні;
- сформулював суперечливий, але вічний принцип "мета виправдовує засоби".

1.5.7. Політичні ідеї європейського соціалізму XVI–XVII ст.

Англійський державний діяч і політичний мислитель *Т. Мор* став всесвітньо відомим завдяки твору "*Утопія*" (1516 р.). *Утопія* – це неіснуючий, вигаданий автором острів, на якому випадково опинився і прожив п'ять років моряк, розповідь якого лягла в основу книги. В Утопії існувала лише суспільна власність, бо вона гарантувала добробут населення і рівність усіх. Управління здійснювалося на основі законів, передбачалася детальна регламентація усіх сторін життєдіяльності громадян.

Органами управління Утопії були народні збори та сенат. З числа кандидатів, висунутих народом, сенат обирав правителя, посада якого була довічною (крім випадків, якщо він виявив нахил до тиранії). Припускалося, що окремі питання могли виноситися на обговорення усього населення острова. Найважливіші посадові особи обиралися із числа учених. Усі громадяни повинні працювати по шість годин щодня. Сімейне життя носило патріархальний характер; авторитет особи визначався її віком.

Т. Мор стверджує, що поки існує приватна власність, немає жодних шансів на оздоровлення соціального організму. Вихід у людства один – "абсолютне знищення приватної власності". Утопія змогла позбавитися приватної власності; суспільству належала земля й уся вироблена продукція. Достаток, у якому живуть утопійці, досягається примусовою працею, скороченням потреб, ліквідацією розкоші.

Т. Мор зазначав, що в Утопії існувало рабство, джерелами якого ставали полони, злочинці, які відбували покарання, а також люди, які були засуджені до смерті у інших державах і викуплені у них. Рабство в Утопії не є спадковим, і самі раби могли бути звільнені зі свого стану. Т. Мор мав великий вплив на наступних представників соціалістичної думки. Його утопія – це не лише форма вираження ідеалу, але й засіб критики існуючого ладу.

На відміну від нього, італійський мислитель *Т. Кампанелла* відкрито не критикує соціально-економічний лад. У творі "*Місто*

Сонця" (1601 р.) він висунув ідеал суспільного устрою, заснованого на спільній праці та спільній власності. На чолі Міста Сонця стоїть Верховний правитель, іменований Сонцем, Метафізиком. Він є главою як світської, так і духовної влади, йому належить право прийняття остаточного рішення з усіх питань. На посту Метафізик знаходиться доти, доки не з'явиться людина, котра перевершує його знанням, науковими досягненнями, здатністю керувати державою. Метафізик здійснює верховну владу, опираючись на трьох радників: Пона (Міць), Сіна (Мудрість) та Мора (Любов). У Місті Сонця існує ще цілий шерег посадових осіб, які відають вузькими напрямками роботи. Ними обираються ті, "кого ще з дитинства визначають у школах найпридатнішими, щоб посісти їх". Посадові особи змінюються з волі народу. Не міняються тільки четверо найвищих, якщо з власної волі вони не передадуть владу мудрішим.

Регулярно у Місті Сонця збирається Рада, на якій "присутні всі від двадцяти років і старші, і всім пропонується поодинці висловлюватися про те, які недоліки є в державі, які посадові особи виконують свої обов'язки добре, які – погано..." У Місті Сонця приватна власність ліквідована, землеробства та ремесла є справами колективної праці. Посадові особи слідкують за тим, щоб ніхто не отримав із виробленого більше, ніж йому належить. Держава втручається навіть у творчість поетів, вказуючи їм, у яку форму втілювати свій талант. Кожен крок громадян Міста Сонця спрямовується і контролюється. Неповторність кожної людини, ініціативність, наявність власних своєрідних потреб особливої цінності не мають, бо домінують інтереси держави.

15.8. Теорії природного права та суспільного договору

Наприкінці XVI – в першій половині XVII ст. у політичній науці активно розвиваються теорії природного права та суспільного договору, розробниками яких були *Г. Гроцій*, *Т. Гоббс*, *Б. Спіноза*, *Дж. Локк* та ін.

Голландський юрист і політичний мислитель *Г. Гроцій* є одним із засновників вчення про природне право та родоначальником міжнародного права. Його погляди викладені у трактаті *"Про право війни і миру. Три книги"*. На думку Г. Гроція, люди на ранніх етапах були рівними, мали спільну власність. Цей "природний" стан характеризувався відсутністю держави та приватної власності. Але згодом принципи справедливості порушилися, виникла ворожнеча, розпочалися війни. З метою подолання ненависті, створення нормальних умов для співжиття, люди уклали суспільний договір і створили державу. У розумінні Г. Гроція, держава – це "досконалий союз вільних людей, укладений заради дотримання права та загальної користі". У державі існує громадянська влада, котра є верховною.

Г. Гроцій стояв біля витоків так званого “*юридичного світогляду*”. Він поділив право на природне та волевстановлююче. Джерелом природного права є людський розум, а до його вимог відноситься утримання від заволодіння чужим майном, обов'язок дотримуватися обіцянок, відшкодування заподіяної шкоди, притягання людей до заслуженої кари та ін.

За своїм соціальним змістом держава у трактуванні Г. Гроція виступає як угода більшості проти меншості, як союз слабких і пригноблених проти сильних і могутніх.

Новий раціоналістичний підхід до проблем суспільства і держави отримав свій подальший розвиток у творчості видатного голландського філософа та соціального мислителя *Б. Спінози*. Його політичні погляди викладені у праці “*Богосдовсько-політичний трактат*” (1670 р.), “*Етика*” (1675 р.), “*Політичний трактат*” (1677 р.).

Б. Спіноза вважав, що люди первинно знаходилися у природному стані, де сила та могутність окремого індивіда складали сутність його природного права. Перехід до громадянського стану мислитель пов'язував із укладанням суспільного договору, поділом праці, різноманітністю людських потреб, неоднаковими здібностями.

Мислитель обґрунтував ідею про невідчужувані права особи, серед яких право на існування та діяльність, свободу совісті та думки, свободу слова. Держава у Б. Спінози виступає носієм природних прав усього населення. *Основними її функціями він вважав:*

- впорядкування релігійного життя;
- забезпечення недоторканості власності;
- поширення освіти;
- гарантування безперешкодного ведення торгівлі;
- оцінка поведінки кожного;
- покарання злочинців;
- вирішення конфліктів, які виникають між громадянами;
- здійснення заходів, спрямованих на ведення воєн та її запобігання.

Б. Спіноза найкращою вважав республікансько-демократичну форму держави, хоча визнавав правомірність існування й інших форм, крім необмеженої влади однієї людини.

У цілому Б. Спіноза увійшов в історію політичної думки як критик теологічних політико-правових ідей, як один із творців світської доктрини держави і права.

Політична доктрина англійського філософа та політичного мислителя *Т. Гоббса* викладена у працях “*Філософські основи вчення про громадянина*” (1642 р.), “*Левіафан або Матерія, форма і влада держави церковної та громадянської*” (1651 р.). В основу теорії

держави Т. Гоббс поклав уявлення про природу індивіда. Він вважає, що спочатку усі люди були рівними, але егоїзм сприяє виникненню у суспільстві стану "війни всіх проти всіх". Керуючись інстинктом самозахисту і намагаючись зберегти власне життя в умовах загальної війни, частина людей погодилася обрати правителя чи керівний орган, який би завдяки своїй владі над людьми, поклав край загальній війні.

"Суспільний договір" за Т. Гоббсом полягав у тому, що індивіди передавали своє право на самоврядування одній авторитетній особі, яка у свою чергу брала на себе зобов'язання діяти в ім'я усіх. Для укладення суспільного договору необхідною була згода більшості, а меншість повинна була підкоритися їй. Об'єднана у такий спосіб сукупність людей складала державу. Після укладення договору громадяни втрачали усі свої попередні права (крім тих, які суверен вирішує їм залишити); вони ж могли змінити встановлену форму правління. Громадяни не мали права на повстання, крім випадків самозахисту, якщо суверен не забезпечував підданам безпечне життя.

Т. Гоббс розрізняв держави, що виникають внаслідок добровільної згоди громадян, та держави, що утворилися за допомогою фізичної сили. Він називає три основні форми держави - *монархію*, *аристократію*, *демократію*. Найкращою, на думку Т. Гоббса, є монархія, бо вона найповніше виражає і реалізує абсолютний характер влади держави, ній загальні інтереси дуже тісно співпадають із приватними інтересам суверена.

Услід за Н. Макіавеллі та Г. Гроцієм Т. Гоббс почав розглядати державу не через призму теології, а виводить закони її розвитку із розуму та досвіду.

Політичне вчення англійського філософа та політичного мислителя *Дж. Локка* викладене у праці "*Два трактати про правління*" (1690 р.). Він висунув ідеї про права людини, поділ влади, правову державу. На думку Дж. Локка, до виникнення держави люди перебували у природному стані, але він не характеризується як "*війна всіх проти всіх*". Для природного стану притаманна рівність, право особи розпоряджатися своєю власністю, але у суспільстві були відсутні органи, які б об'єктивно вирішували конфлікти між людьми, карали злочинців, і це спричинило обстановку невпевненості, напруги. Для надійного забезпечення природних прав рівності та свободи, захисту особи й власності люди створили державу. Внаслідок утворення держави індивід, на думку Дж. Локка, не втрачав усіх своїх прав, а лише право на вироблення та реалізацію законів. Цілісність держави та виконання нею своїх основних завдань, на думку Дж. Локка, здатне забезпечити конституційне правління, при якому влада була б обмежена законом і поділена. Перше місце відводиться законодавчій гілці влади як верховній (але не абсолютній) у державі.

Інші гілки влади повинні підпорядковуватися законодавчій владі, але вони (особливо, виконавча влада) мають великий вплив у державі.

Дж. Локк сформулював політичні принципи, які лягли в основу усіх демократичних правових держав світу. Його вважають основоположником лібералізму та сучасного конституціоналізму.

1.5.9. Раціоналістичне трактування політики у працях французьких просвітників

Просвітництво – це широкий суспільний рух, який виник у другій половині XVIII ст. у Франції. Його мета полягала критиці основ феодальної ідеології, релігії, у боротьбі за віротерпимість, свободу наукової та філософської думки.

Характерні риси політичної науки Просвітництва:

- захист просвітництва, свободи, самоврядування;
- історичний оптимізм;
- визнання розуму як базової константи вирішення всіх проблем;
- рівність всіх перед законом ;
- боротьба за визволення людини ;
- позбавлення від релігійних забобонів.

Одним із перших французьких просвітників був *Ш.-Л. Монтеск'є*. Його політичні погляди викладені у працях *"Перські листи"* (1721 р.), *"Роздуми про причини величі і падіння римлян"* (1734 р.), *"Про дух законів"* (1748 р.). Монтеск'є виділяв три форми правління: *республіку, монархію, деспотизм*. Кожну форму правління, на його думку, характеризує певний розмір території держави: монархії невеликі, республіки – середнього розміру, імперії – величезні. Республіці притаманні недостатньо ієрархізований порядок, поміркованість, законність, участь усіх у реалізації вищої влади. Монархія вирізняється ієрархічністю, диференціацією громадян, проте тут також була й поміркованість та законність. Для деспотій характерна відчуженість громадян від влади, беззаконня, страх перед сваволею диктатора.

Ш.-Л. Монтеск'є відстоював необхідність поділу влади на *законодавчу, виконавчу, судову*: одна влада має стримувати іншу, бо це є необхідна умова політичної свободи. Мислитель дав одне із класичних визначень поняття "свобода" – це право "робити все, що дозволено законом", однак він зауважував, що свобода і влада повинні мати певні межі.

Важливу роль у Просвітництві відіграв французький філософ *Ж.-Ж. Руссо*, погляди якого викладені в працях *"Судження про вічний мир"*, *"Про суспільний договір, або Принципи політичного права"* (1762 р.). Він вважав, що держава покликана виконувати загальну

волю; його ідеалом є республіканська форма правління. Оскільки народ є єдиним сувереном, то немає необхідності ділити владу на законодавчу та виконавчу гілки. Найважливіші суспільні проблеми Ж.-Ж. Руссо пропонував розглядати на всенародних плебісцитах. Мислитель вважав шкідливим існування в державі різноманітних асоціативних утворень (партій, громадських організацій, церкви), бо вони нібито перешкоджають висловленню громадянами "головної загальної волі".

Французький ідеолог і філософ *К. А. Гельвецій* обґрунтував ідеї політичної свободи, рівності усіх перед законом, свободи слова, друку, думки, совісті. Виникнення держави та законів він пов'язував із існуванням суспільних інтересів. Держава, на думку К.А. Гельвеція, повинна захищати інтереси більшості, "щастя народу". Його політичним ідеалом була федеративна республіка. Гельвецій першим висловив ідею про те, що індивідуальний інтерес є джерелом будь-якої діяльності. Йому належить авторство концепції виховання як засобу переходу до розумного, справедливого суспільного ладу (твір *"Про людину її розумові здібності та її виховання"*).

Представник французького Просвітництва *П. Гольбах*, розглядав суспільство як об'єднання людей для спільної праці з метою взаємозабезпечення одне одному щасливого життя. Він вважав, що для того, аби політика була корисною, вона повинна ґрунтуватися свої принципи на природних законах. Суть суспільного договору, на його думку, полягає у тому, що суспільство приймає на себе обов'язки щодо людини, а людина бере на себе зобов'язання перед суспільством. Суспільство не може існувати без влади, яка є "правом керувати вчинками і скеровувати волю тих, кому забезпечуються засоби для самозбереження і можливість щастя". Гольбах виділяв такі форми правління, як монархію, аристократію, демократію, а ідеалом вважав поєднання позитивних рис усіх трьох форм у вигляді змішаної (обмеженої) монархії.

15.10. Політико-правові вчення в Німеччині у XVIII-XIX ст.

Політично-філософські вчення про державно-владні відносини набули найповнішого виразу у працях *І. Канта*, *Й. Фіхте*, *Г. Гегеля*.

Політичні погляди родоначальника німецької класичної філософії *І. Канта* викладені у працях *"До вічного миру"*, *"Метафізика звичаїв"*. Він є одним із перших творців концепції "правової держави". Держава, за *І. Кантом*, базувалася на принципі поділу влади на верховну, виконавчу та судову. "Верховною" він називає владу, яка продукує закони і належить "колективній волі народу". Виконавча влада, за *І. Кантом*, має підпорядковуватися законодавчій. Основними видами політичного устрою, історичних видів влади були: *автократія*, *аристократія* та *демократія*. Кант надавав перевагу

першому виду. Його ідеалом є конституційна монархія. На думку І. Канта, благо і призначення держави полягає у досконалому праві, у найбільшій відповідності устрою та режиму влади принципам права. Народ не має права на повстання, а лише на пасивний опір.

Німецький філософ і громадський діяч *Й. Фіхте* підтримував концепцію природного права та суспільного договору. Він виступав проти деспотизму монархів, і вважав, що лише загальна воля народу є ядром законодавства і визначає межі впливу держави. Його політичні погляди викладені у працях *"Промови до німецької нації"*, *"Основи природного права відповідно до принципів науковчення"*, *"Вимоги до правителів Європи повернути назад свободу думки, яку вони досі пригнобляли"* та ін. Державу Й. Фіхте розглядає як тимчасовий інститут, який є умовою та засобом забезпечення безпеки, організації виробництва, науки, освіти та виховання людей. Держава є злом і її має замінити моральність. Після зникнення держави, на думку Й. Фіхте, встановлюється природний стан людини, який відповідатиме її справжній природі та призначенню.

Політичні погляди німецького філософа *Г. Гегеля* викладені у працях *"Енциклопедія філософських наук"*, *"Історія філософії"*, *"Філософія права"*, *"Філософія історії"*. У молоді роки Г. Гегель вважав, що *"не існує ідеї держави, бо держава є щось механічне..."*, виступав за необхідність подолання засилля держави, а у зрілому віці мислитель вже схвалював ідею держави. В основі права, на його думку, лежить свобода окремої людини.

Г. Гегель був прибічником спадкової монархії, яка обмежена законами, що дозволяє запобігти деспотизмові. Він є одним із родоначальників ідеї громадянського суспільства, яке характеризується системою потреб, правосуддям, поліцією, корпораціями, а також опирається на приватну власність і загальну рівність людей. Головна функція громадянського суспільства – захист свободи та приватних інтересів громадян. Тобто, у розумінні Г. Гегеля, *громадянське суспільство* – це система суспільних інститутів, які виступають посередниками між державою та індивідом, захищають інтереси громадян та їх груп на державному рівні.

Противагою до політичних концепцій класичного лібералізму був *марксизм*. Марксистки (*К. Маркс*, *Ф. Енгельс*) виникнення держави пояснювали розподілом праці та привласненням засобів виробництва. Держава розглядалася ними як знаряддя панівного класу, що використовуються для підкорення пригноблених класів. Непримиренність антагоністичних класів призводить, на їх думку, до класової боротьби, а основною силою революційного процесу є пролетаріат. Марксистки вважали, що революційне насильство є

необхідною умовою переходу до нового суспільного ладу. Вони заперечували парламентаризм та доцільність поділу влади.

1.5.11. Основні віхи політичної думки ХХ ст.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. домінуючою методологією у політичній науці був *позитивізм*, принципи якого були сформульовані *О. Контом*, *Г. Спенсером*, *Е. Дюркгеймом*. У 20-х рр. ХХ ст. дослідники перейшли від вивчення управлінських і загальнотеоретичних питань до з'ясування відносин суспільства з державним механізмом та дослідження громадської думки. У першій чверті ХХ століття сформовано інтелектуальну основу для розвитку поведінкової політології. Зокрема, відмітимо сформульовану *У. Липпманом* концепцію громадської думки, концепцію солідаризму *Л. Дюгі*, теорії еліт *Г. Москі* та *В. Парето*, дослідження політичних партій *Р. Міхельса* та *М. Острогорського*, теорію панування *М. Вебера*. Значний внесок у розвиток політичної думки першої чверті ХХ ст. зробив *А. Бентлі*, обгрунтувавши й пояснивши систему політичного плюралізму в демократичному суспільстві на основі аналізу поведінкових аспектів політики.

Розвиток політичної науки у 20-30-х рр. пішов кількома шляхами, і одних державах (СРСР, Німеччині, Італії, Іспанії) вона стала елементом ідеології та пропаганди. У інших, наприклад у США, політологія перетворилася на поведінкову науку, спрямовану на вивчення мотивів і чинників, що впливають на політичну поведінку людей.

У повоєнні роки політологія отримала статус самостійної науки. До 60-х рр. провідним напрямком у розвитку політичної думки був *біхевіоризм* (від англ. behaviour – поведінка), для якого головним завданням був опис фактів, удосконалення методики спостереження, а не розробка понять чи пояснення суспільних явищ. У центрі його уваги були дослідження із політичної поведінки в інституціях влади, електоральної поведінки, політичного лідерства, функціонування засобів масової інформації, дослідження політичних партій, порівняльний аналіз партійних систем і режимів. У напрямі біхевіоризму виділяється *концепція масових комунікацій* (*Г. Лассуелл*, *П. Лазарфельд*, *Д. Рісмен*) і *концепція плюралізму еліт* (*Р. Даль*).

До сучасних політичних концепцій належить концепція тоталітаризму (*Х. Аренд*, *Р. Арон*, *З. Бжезінський*, *К. Фрідріх* та ін.) та суспільно-політичної модернізації (*Г. Алмонд*, *З. Бжезінський*, *Л. Пай*). Зокрема, *Х. Аренд* у праці "*Походження тоталітаризму*" (1951 р.) вважає, що тоталітаризм виникає в атомізованому суспільстві, що складається з маси, а не з громадян. Злам класового суспільства та відсутність будь-якої суспільної структури спричинили появу тоталітаризму.

Р. Арон досліджував тоталітаризм шляхом його зіставлення з лібералізмом, беручи за критерій порівняння тип організації політичних партій. Поділивши індустріальні суспільства на монополістичні та конституційно-плюралістичні, до перших він відніс СРСР, де одна партія займала монополне становище у суспільстві, а у суспільствах другого типу велике значення мають конституція та закони, які гарантують або захищають соціальний, національний, економічний, культурний плюралізм у суспільстві.

З. Бжезінський і *К. Фрідріх* у творі "*Тоталітарна диктатура та автократія*" вказують, що до тоталітарних режимів відносилися фашистські та комуністичні країни. Ознаками тоталітарної системи вони вважали домінуючу роль ідеології, яку продукувала правляча партія, терор, всіляке обмеження доступу до правдивої інформації, централізовану систему управління економікою.

Автори *теорії модернізації* вважають, що тенденцією розвитку політичної системи є перехід від традиційного до сучасного типу суспільства. Сучасний тип суспільства характеризує спроможність політичної системи до оновлення, мобілізації зусиль і виживання, зростання участі громадян у політичному процесі та структурна диференціація. Серед сучасних концепцій політичної модернізації виділяється сформульована *З. Бжезінським* концепція трансформації посткомуністичних суспільств у сучасні демократичні суспільства. Ця трансформація, на його думку, проходить три етапи:

1) політична трансформація вищих органів влади і початкова стабілізація економіки. Етап починається після краху комуністичної системи і триває 1-5 років;

2) політична стабілізація поєднується з глибокими економічними реформами. Тривалість етапу – 3-10 років;

3) закріплення демократичних процесів і стабілізація економічного зростання. Тривалість етапу – 5-15 років.

У цілому у другій половині ХХ ст. набули розвитку напрями, ідеї, концепції, сформульовані у довоєнний час. Підсумовуючи, виділимо деякі із них:

- теорія демократії (*Р. Даль, Дж. Сарторі*);
- теорії еліт (*Г. Лассуелл, Р. Мілс, С. Келлер*);
- структурно-функціональний аналіз (*Т. Парсонс, Р. Мертон*);
- концепція дослідження партійно-політичних систем (*М. Дюверже, У.Д. Бернхем, К. Байлі*);
- концепції дослідження політичних систем сучасності (*Д. Істон, К. Фрідріх, Р. Арон, К. Дойч*);
- дослідження політичних партій (*Дж. Сарторі, А. Ліпхарт*);
- вивчення політичної культури (*Г. Алмонд, С. Верба, Р. Такер, Б. Рассел*);

- ідеї конфлікту, консенсусу, психології ведення переговорів (С. Лінсет, Р. Фішер);

- теорії влади, впливу і контролю (Г. Моргентгау, Дж. Кетлін);

- концепція політичної модернізації (Л. Пай, Д. Белл,

3. Бжезінський)

1.6. Розвиток соціально-політичної думки в Україні: історія і сучасність.

1.6.1. Українська соціально-політична думка в контексті національної культури. Політична думка Київської Русі.

У широкому значенні словом "культура" позначається все витворене даним соціумом на додаток до природного оточення. Самобутні культури здатні об'єднувати людей у спільноти. Спільноти є етноси, нації, релігійні общини. Словом "етнос" позначають до національні культурні спільноти-общини, племена, союзи племен. Нації – це особливі етнічні утворення. Вони не з'являються як просто продовження етногенезу, а шляхом творення нового типу культури, яка отримала назву національної культури. Становлення націй рівноцінне творенню національної культури та національної самосвідомості. Націостановлення українців не можна пояснити без звертання до етногенезу, до розгляду того як перебігали етнічні процеси протягом тисячоліть. Можна запропонувати дві концепції історії політичної думки:

1) історія проблем та ідей може розглядатися незалежно від того, в межах якої національної культури вони розроблялися;

2) історія проблем та ідей розглядається у контексті даної національної культури.

Предметом дослідження в історії української політичної думки мають бути такі політичні ідеї, які за тими чи іншими ознаками можуть розглядатися як явище українського культурно-національного життя.

Розпочати аналіз генези української політичної думки доцільно з періоду Київської Русі.

Політична думка Київської держави розвивалася під впливом політичної думки Візантії. Основними творами, в яких відображені політичні ідеї, були *"Слово про закон і благодать"* митрополита Іларіона, *"Руська Правда"* Ярослава Мудрого, *"Повчання дітям"* Володимира Мономаха, *"Повість минулих літ"* літописця Нестора, *"Ізборник 1076 р."* та ін.

Двома головними концепціями суспільно-політичної думки княжих часів була концепція "богоугодного володаря" (представники – ігумен *Феодосій Печорський* і літописець *Нестор*) і концепція "князівського єдиновладдя" (представники – митрополити *Іларіон* та

К. Смолятич). Автори першої концепції сформулювали ідею "духовного проводу над світською владою", ідею необхідності об'єднання київських князів навколо церкви, а не навколо великокнязівського престолу, а також ідею божественної природи влади.

Київський митрополит *Іларіон* вбачав у сильній монархічній владі князя запоруку територіальної цілісності держави; церква, на його думку, повинна служити державі, охороняючи загальнодержавний централізм. Він вважав, що "закон" і "благодать" суперечать одне одному: закон роз'єднує народ, бо підносить одних й принижує інших, а благодать подарована всьому людству. На думку митрополита Іларіона, християнство повинно служити консолідації країни, а церква – державі та володарю.

Праця *Володимира Мономаха "Повчання дітям"* (1096 р.) – це, насамперед, настанови державному діячеві, князеві, який повинен бути відповідальним, справедливим, мудрим, здатним до протистояння ворогам, тримати у покорі бояр і удільних князів. Володимир Мономах прагнув прищепити дітям християнську мораль, людяність, благочестивість, схильність до науки, стриманість. Суд і покарання повинні бути справедливими: "Ні правого, ні винуватого не вбивайте і не веліть убивати його. Якщо навіть заслуговуватиме смерті, і то не погубляйте жодного християнина". Мономах всіляко підкреслював, що володар має бути взірцем досконалості. Він закликав князів до примирення, подолання міжусобиць заради єдності Русі.

Важливе місце у розвитку державно-політичної думки у Київській Русі мало *"Слово о полку Ігоревім"* (XII ст.), у якому розвинена ідея необхідності політичного об'єднання руських земель і припинення міжусобної боротьби.

1.6.2. Політична думка перехідного періоду (XIV - перша половина XVI ст.)

Між княжою та козацько-гетьманською добою Україна перебувала під владою Литви та Польщі. Політична думка цього періоду представлена, насамперед, працями *Юрія Котермак-Дрогобича та Станіслава Орловського (Роксолана)*.

У праці Ю. Дрогобича "Прогностична оцінка поточного 1483 року магістра Юрія Дрогобича з Русі, доктора філософії та медицини Болонського університету" висловлено думки про зміцнення сильної королівської влади, зверхність світської влади над церквою.

Одним із перших визначних гуманістів польського та українського Відродження був *С. Оріховський*, який увійшов в історію української політичної думки розробкою ідеї природного права та так званої *"піраміди влади"*. Він виклав своє розуміння суті держави, форми управління нею, бачення проблем політичної влади.

С. Оріховський зробив важливий крок до визволення політичної науки від теології. Розробивши низку порад королеві щодо управління державою, він акцентував увагу на тому, що в основі функціонування християнської держави повинно бути дотримання права.

Погляди С. Оріховського пройшли складну трансформацію. Якщо у молоді роки він виступав проти ідеї божественного походження влади, відстоював принцип невтручання церкви у державні справи, то незадовго до смерті у праці *"Польські діалоги політичні"* він висловився за зверхність папської влади над королівською. Це й відобразилося у його піраміді влади, яка нагадувала трикутник, у вершині якого була духовна влада, у лівому куті священнослужителі, а справа – король.

1.6.3. Українська політична думка в період від Люблінської унії до козацько-гетьманської держави

У цей період розвитку українська політична думка була, насамперед, представлена полемічною літературою (*М. Смотрицький, Х. Філалет, І. Вишенський, І. Копистенський* та ін.). Її появі сприяли ідеї Реформації, що прокотилися Польщею, і викликали появу тенденцій до церковної унії. Крім полемічної, розвивалася культурно-освітня, наукова література (*С. та Л. Зизанії, Ю. Рогатинець, К.-Т. Старовецький*), яка була критичною та раціоналістичною за змістом.

У полемічній літературі виділялися два напрямки: перший був орієнтований на унію православної та католицької церков (*П. Скарга*), другий – виступав з антиуніатськими ідеями й за реформу православної церкви (*Х. Філалет*).

Головною тезою книги *"Про єдність церкви Божої"*, автором якої є *Петро Скарга*, була критика православної церкви через пихатість константинопольських патріархів, тиранію візантійських імператорів, шлюби духовенства, за втручання світської влади в церковні справи тощо. На його думку, все це впливає на рівень християнської науки, розхитує моральні основи східного духовенства. Виступаючи за унію церков, П. Скарга вважав, що для цього необхідно: 1) визнання влади папи православною церквою; 2) єдність віри; 3) послух перед папою.

Х. Філалет, на противагу П. Скарзі, відстоював ідею демократизації церкви, захищав право світських людей на участь у духовних справах, Він виступав за виборність духовних владик та релігійну терпимість, вважав незаконним втручання папи римського у світські справи.

Видатний український полеміст *І. Вишенський* виступав із критикою тогочасного суспільного ладу та шляхти. Він висував концепцію колективної соборності правління християнською церквою,

заснованою на ідеї рівності всіх людей перед Богом. Вишенський заперечував як абсолютизм духовної влади (папи римського), так і абсолютизм світської влади (королів, царів).

1.6.4. Політична думка України у козацько-гетьманську добу

Політична думка того часу розвивалася у контексті таких правових документів, як *"Березневі статті"*, *"Гадяцький трактат"*, *"Конституція прав і свобод Запорозького Війська"* та ін.

Вагомий внесок у розвиток української політичної думки зробила Києво-Могилянська академія. Її засновник *П. Могила* розвинув ідею верховенства православної церкви, яка протиставлялася польському королеві. П. Могила виступав за підвищення ролі церкви у державі та суспільстві, її контроль за освітянським життям країни та був проти втручання держави у церковні справи. Проте окремі думки П. Могили йшли врозріз із ідеєю верховенства "стану священицького", про що свідчать його роздуми про сильного й могутнього "ідеального володаря", котрий отримує владу безпосередньо від *Бога* і про свої дії звітує тільки перед ним. В цілому П. Могила відводив церкві роль радника, а не верховника.

Погляди П. Могили на співвідношення церкви і держави по-різному сприймали та розвивали діячі Києво-Могилянської академії. Зокрема, *С. Яворський* відстоював рівноправність світської та духовної знаті, намагався пристосувати ряд православних догм до католицьких схем. Мислитель захищав ідею сильної церковної влади, що не заважало йому водночас стверджувати, що "царі більше панують над тілом, ніж над душею людською".

Визначний філософ, професор, ректор Києво-Могилянської академії *Ф. Прокопович* першим в умовах російської держави створив теорію освіченого абсолютизму, опираючись на теорії природного права та суспільного його договору. На думку, пріоритетною повинна бути світська влада, церква має підпорядкуватися державі. Абсолютний монарх, як верховний носій державної влади, ставився над усіма громадянськими законами і усі його дії, спрямовані на загальну користь, справдовувалися. Носієм державної влади, за теорією освіченого абсолютизму Ф. Прокоповича, може бути лише освічений володар, "філософ на троні".

Визначною пам'яткою української політичної думки козацько-гетьманської доби є договір між гетьманом України *Пилипом Орликом* і Військом Запорозьким *"Конституція прав і свобод Запорозького Війська"* (1710 р.). Це перша офіційна угода, укладена новообраним гетьманом з своїми виборцями, у якій викладені умови, на яких він перебирав владу Конституція опиралася на ідею розподілу влад, у ній передбачався незалежний військовий суд для вирішення конфліктів між загальною Радою та гетьманом. У Конституції йшлося фактично

про продовження традицій Запорізької Січі – козацької республіки, а тому цей важливий документ ставив усі стани українського народу під зверхність козацтва, яке уособлювало збройні сили, адміністративний устрій і виконавчу владу.

1.6.5. Українська політична думка XIX ст.

На першу половину XIX ст. припадає початок національного відродження, зростає політична активність громадськості. Вершиною розвитку політичної думки першої половини XIX ст. стала політична доктрина Кирило-Мефодіївського товариства. Члени цієї організації – *М. Костомаров*, *М. Гулак*, *В. Білозерський*, *М. Куліш*, *О. Маркович*, *Т. Шевченко* та ін. – згуртувалися довкола ідеї слов'янського об'єднання у формі слов'янської республіканської федерації.

Основні ідеї Кирило-Мефодіївського товариства викладено у "*Книзі буття українського народу*", автором якої є *М. Костомаров*. "Об'єднання" слов'янських народів розглядалося не як їх злиття з втратою національних особливостей та самобутності. "У всіх частинах федерації передбачалися однакові основні закони і права, рівність ваги, мір, монети, і відсутність митниць, свобода торгівлі, всезагальне знищення кріпосного права і рабства в якому б то не було виді, єдина центральна влада, що завідує зносінами поза союзами, військовим флотом, але повна автономія кожної частини щодо внутрішніх установ, внутрішнього управління, судочинства і народної освіти", – писав *М. Костомаров* у "*Автобіографії*". В основу суспільно-державного устрою були покладені християнські принципи.

Визначне місце в історії політичної думки України другої половини XIX ст. посідає творчість *М. Драгоманова*, який продовжив традиції Кирило-Мефодіївського братства. Аналізуючи державу, *М. Драгоманов* вважав, що її суть найперше полягає у правах, якими наділені в ній громадяни, у правовому статусі особи. Він прагнув здійснення "політичної реформи всієї Росії на началах свободи і децентралізації", бо "державна централізація багато несе зла і мусить уступити колись місце другим, кращим формам громадського устрою". Суть його програми політичної боротьби для українства полягала у тому, щоб домагатися політичних реформ, демократизації та федерації у рамках Росії та Австро-Угорщини, виходячи з того, що центром цієї національної боротьби мала б бути Галичина. Він вважав, що національні права можуть бути досягнуті на ґрунті політичних свобод: чим більше політичних свобод, тим більше національних прав. Соціалізм *М. Драгомановим* розглядається як спосіб утвердження соціальної справедливості та підвищення добробуту народу.

Одним із представників революційно-демократичної течії у політичній думці був *І. Франко*. Серед проблем, які ним розглядалися, були аграрна проблема, загальні принципи розв'язання селянського

питання, робітнича, національна проблема. І. Франко був соціалістом, але не виступав за диктатуру пролетаріату, акцентуючи увагу не на класових, а на загальнолюдських вартостях. Соціалізм, за І. Франком, мав опиратися на широке самоврядування общин-повітів і країв. Мислитель виступав за рівність усіх націй, і вважав, що найкращим вирішенням національної проблеми було б утворення державних об'єднань змішаного (федеративно-конфедеративного) типу, що опиралися б на солідарність інтересів.

Визначне місце в історії української політичної науки XIX – початку XX ст. посідає *М. Грушевський*. Його політичні погляди викладені у таких творах, як *"Початки громадянства"*, *"Хто такі українці і чого вони хочуть"* та ін. М. Грушевський еволюціонував від історичної народницької концепції до державницької, від федералістичної – до самостійницької. Він вважав, що держава – "це суверенний союз народу, який дорогою планової діяльності, зверхніми засобами задовольняє індивідуальні і загальнолюдські солідарні інтереси в напрямі до поступового розвою громадянства".

1.6.6. Українська політична думка першої половини XX ст.

Першим, хто відкрито заявив про колоніальний статус України у складі Російської імперії та право українського народу на самовизначення був *М. Міхновський*. На його думку, "державна самостійність є головною умовою існування нації". М. Міхновський пропонував йти до незалежності протореними шляхами західних країн, використовуючи творчі потенції націоналізму європейського типу. Саме М. Міхновському належить максималістське гасло: "Україна – для українців!". Брошура М. Міхновського *"Самостійна Україна"* "була першою спробою оформити скривджені почуття українців у рамках політичної програми".

У цій праці чітко поставлено питання про незалежну українську державу, публічно заявлено про законне право українського народу самостійно вирішувати свої проблеми.

У політичній думці 20-30-х рр. XX ст. можна виділити кілька напрямків зокрема, *консервативний* (В. Липинський, С. Томашівський), *національно-державницький* (С. Дністрянський, В. Старосольський), *національно-державницький з націоналістичним аспектом* (Д. Донцов, М. Сціборський).

В. Липинський є одним із авторів доктрини українського консерватизму, суть якої зводиться до таких основних положень:

- політичним ідеалом для України є спадкова монархія, очолювана гетьманом як символом української національної ідеї;
- особливий політичний режим влади класократія є протипагою до республіканської парламентської демократії;

- суть класократії полягає у пануванні активної меншості (аристократії), що складається із кращих (за духом, здібностями, активністю) людей;

- реалізація доктрини консерватизму детермінується поширенням консервативної ідеології, християнської релігії та солідаризму;

- в центрі доктрини є концепція хлібороба-власника, з якої випливає, що монархія – це трудова держава, оперта на організацію трудових, продукуючих класів, насамперед, на хліборобський клас.

Політичне кредо В. Липинського – *"до української нації через українську державу"*. Держава для нього – це найдосконаліша, найвища форма організації всіх духовних і матеріальних сил нації.

Д. Донцов увійшов в історію української політичної думки як автор ідеології "інтегрального" (чинного) націоналізму. Підставами українського націоналізму, на його думку, були:

- вольовий принцип;
- постійне прагнення до боротьби за незалежність;
- романтизм і фанатизм у національній боротьбі;
- синтез національного та інтернаціонального;
- необхідність виховання нової політичної еліти;
- орієнтація на примус у процесі боротьби за незалежність.

Опираючись на вчення Н. Макіавеллі, Ф. Ніцше та ін., *Д. Донцов* обстоював думку про придатність більшості засобів у боротьбі за виживання нації.

Український правник, політолог *С. Дністрянський* відомий як автор проекту конституції ЗУНР, а також праць *"Загальна наука права й політики"*, *"Погляд на теорії права і держави"*, *"Нова держава"* та ін. *С. Дністрянський* підкреслював значення природних умов для національного самовизначення. Він вказував на необхідність надання певних автономних прав анклавам національних меншин.

ЛЕКЦІЯ 2. СУСПІЛЬСТВО ТА ЙОГО СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА

- 2.1. Суспільство: сутність і типологія
- 2.2. Соціальна структура суспільства
- 2.3. Соціальна стратифікація. Сучасні концепції стратифікації.
- 2.4. Соціальна мобільність у сучасному суспільстві.

2.1. Суспільство: сутність і типологія

У широкому розумінні суспільством називають будь-яку сукупність історично складених форм спільної діяльності людей. Для розуміння феномена суспільства важливо виокремити **умови**, які його формують. До таких умов або сутнісних ознак суспільства належать:

- *спільність території проживання людей*, на якій відбувається консолідація соціальних зв'язків, розвиваються відносини і взаємодія індивідів.

- *Територія* локалізує організацію соціального життя;

- *самовідтворення*, тобто поповнення суспільства завдяки дітонародженню, або ж здатності підтримувати високу інтенсивність внутрішніх зв'язків;

- *певний рівень розвитку культури* на підставі загальної системи цінностей (традицій, звичаїв, норм, законів, правил тощо);

- *цілісність і сталість*, які розглядають як здатність суспільства набувати рис єдиного цілого на основі інтеграції та солідарності соціальних відносин;

- *автономність* як здатність до внутрішньої саморегуляції за допомогою тих інститутів і організацій, норм і цінностей, які створюються всередині самого суспільства.

Соціологічне розуміння суспільства містить кілька важливих вихідних положень.

1. *Суспільство – це не проста механічна сукупність людей*, об'єднана просторовими межами. А таке соціальне утворення, в якому відбуваються соціальні взаємодії та взаємовпливи.

2. *Суспільство – це досить стійкі соціальні зв'язки та взаємодії*, що набувають надіндивідуального характеру. У цьому виявляється первинність суспільства стосовно індивіда.

3. *Суспільство – це соціальне об'єднання людей, яке відкрите до впливів*, соціальних змін і власного саморозвитку.

4. *Суспільство – це об'єднання, що відрізняється особливими законами соціальної організації та інтеграції*, в основі яких закладено механізми ціннісно- нормативного регулювання та соціокультурної ідентичності.

5. *Суспільство – це складний соціальний феномен*, що виходить сьогодні далеко за межі простої людської взаємодії і чітко окреслених територіальних меж. Свідченням цьому є поява *глобального суспільства* (від англ. *globe* – земна куля, *global* – світовий, той, який має відношення до земної кулі) як наддержавного утворення на рівні міжнародної спільноти, яка об'єднує низку держав, які поділяють спільні інтереси, стратегії розвитку і функціонує за правилами, які визнають та поділяють всі члени такого співтовариства (прикладом глобального суспільства є утворення країн європейської співдружності – ЄС. В основі такого утворення визначальним є культурний чинник).

Отже, суспільство – це інтегроване, соціально організоване об'єднання індивідів, що історично склалося у процесі взаємовідносин людей для задоволення їхніх життєвих потреб, яке характеризується

стійкістю і цілісністю, самовідтворенням і саморозвитком, саморегульованістю і автономністю.

Типологія суспільств. Серед багатьох класичних типологій суспільств виокремимо найбільш уживані та поширені.

Марксистська типологія суспільств відома з середини ХІХ ст. Її автор К.Маркс розглядав суспільство не як сукупність індивідів, а як відносини, які усталюються під час соціальної діяльності індивідів. Характер цих відносин, які ґрунтуються на способі виробництва та формі власності (колективна чи приватна), визначають специфіку (тип) самого суспільства. Виокремлював п'ять типів суспільств: *первіснообщинне, рабовласницьке, феодалне, капіталістичне та комуністичне.* Звертав увагу на те, що людство у своєму розвитку повинно пройти усі зазначені етапи.

Історична типологія суспільств. В її основі погляди на еволюційний розвиток суспільства з точки зору його поступального самовдосконалення.

Технократична типологія суспільств набула особливої популярності у другій половині ХХ ст. Її виникнення пов'язують з американським соціологом **Деніелом Беллом** (1919–2011), який у 1962 р. запропонував виокремити три типи суспільств на основі поступу технології та знання: а) *доіндустріальні*, або *традиційні*, які ґрунтуються на сільськогосподарській цивілізації, а технологічну основу становить ручна праця; б) *індустріальні*, які ґрунтуються на індустріальній цивілізації, а технологічну основу становить машинна праця; в) *постіндустріальні*, які засновані на інформаційно-комп'ютерній цивілізації, а технологічне підґрунтя становлять знання та інформація.

Поширеною є **типологія суспільств світу за політичними режимами**, згідно з якою виділяють *демократичні, авторитарні та тоталітарні суспільства.*

Наприкінці ХХ ст. набула популярності *макросоціологічна концепція „золотого мільярда”*, згідно з якою існують високорозвинуті суспільства, передусім за рахунок матеріального виробництва, які здатні забезпечити своїм членам (а це приблизно мільярд населення Землі) гідне життя, і решта суспільств, які становлять джерело дешевої сировини і дешевої робочої сили для високорозвинутих суспільств.

Кожна з наведених типологій суспільств має право на існування, ґрунтується на власних теоретико-методологічних засадах, має відповідний понятійний апарат, за допомогою якого можна розкрити змістовні та структурні характеристики суспільств.

2.2. Соціальна структура суспільства

Соціальна структура суспільства – це ієрархічно упорядкована сукупність соціальних утворень, об'єднаних стійкими зв'язками і відносинами. Суспільство неоднорідне і різниться від інших соціальних об'єднань (особливо від довільних і хаотичних) складною соціальною структурою, яка є диференційованою та багаторівневою.

Рівні соціальної структури. В соціологічному аналізі соціальної структури суспільства польський соціолог **П. Штомпка** виділив *чотири рівні її організації*. Перший рівень – **нормативний**, досліджений у працях **Е. Дюркгайма** та послідовників структурно-функціональної школи. Це передусім мережа зовнішніх щодо окремого індивіда *правил, норм, цінностей, інститутів*, що забезпечують належну, очікувану поведінку та застерігають будь-які відхилення від неї. Нормативна структура накладає на дії акторів (суб'єктів) суттєві обмеження і впливає на їхню реальну поведінку.

Другий – **ідеальний рівень**, описаний представниками феноменологічної соціології, – це закріплена у відповідних доктринах та ідеологіях, *сукупність ідей, вірувань, зразків і конвенцій*, що стосуються реальності, а також зовнішніх щодо людей дій. У своєму повсякденному житті індивіди безперервно співвідносяться з регулятивними конвенціями і зразками, однак більшість із них існує неявно, а їхнерозкриття зовнішнім спостерігачем завжди ускладнене.

Третій рівень – це **рівень дій**. На нього звертають увагу прихильники теорій обміну, символічного інтеракціонізму, біхевіоризму й мережевого аналізу. Предметом вивчення стають *мережі взаємодії або взаємоорієнтовані і взаємовинагороджувані вчинки індивідів*.

Четвертий рівень – **рівень класової і групової структура суспільства**. Пов'язаний із стратифікацією та мобільністю, тобто з нерівним доступом до ресурсів і з місцем індивідів в ієрархічних структурах виробництва, споживання, престижу (був у центрі теоретичних досліджень **К. Маркса**, **М. Вебера** та їхніх послідовників).

Структурні елементи суспільства. Рівні соціологічного аналізу соціальної структури суспільства передбачають виокремлення *базових соціальних утворень або структурних елементів*, що її формують. Як такі виступають: індивіди як носії соціальних статусів, соціальні спільноти (соціальні групи) та соціальні інститути (соціальні організації).

Індивід як елемент суспільства характеризується передусім своїми статусними ознаками. *Соціальний статус* (від лат. *status* – стан) – це *певна позиція людини в соціальній структурі суспільства, пов'язана з належністю до певної соціальної групи чи спільноти*.

Соціальні спільноти – досить стійкі, історично сформовані сукупності людей, об'єднаних на підставі загальних соціально значущих критеріїв (спільна праця, територія, середовище, комунікація, цінності, інтереси та ін.).

Соціальні спільноти покликані реалізувати *солідарні відносини*, об'єднати людей за певними спільними ознаками, цілями, соціальним положенням у суспільстві. Вони охоплюють *масові неструктуровані об'єднання людей* (за зразком натовпу, телевізійної аудиторії тощо) та *соціальні групи*, що вирізняються більшою стійкістю, згуртованістю та стабільністю. Традиційним є суспільно-історичний поділ спільнот: *рід, плем'я, сім'я, община, народність, нація*. Окрім того, за предметним критерієм виокремлюють такі типи спільнот: *соціально-демографічні, соціально-класові, соціально-територіальні, соціально-професійні, соціально-етнічні, конфесійні* та ін.

Соціальні інститути – це певні форми організації та регулювання суспільного життя, що історично склалися і забезпечують виконання життєво важливих для суспільства функцій, охоплюють сукупність норм, ролей, взірців поведінки, спеціальних установ та систему контролю. Інституційна діяльність є формою людської діяльності, яка ґрунтується на чітко розробленій системі правил і норм, а також розвинутому соціальному контролю за її виконанням. Її здійснюють люди, об'єднані в групи, асоціації, де є поділ на статуси і ролі згідно з потребами групи чи суспільства. Інститути підтримують соціальну структуру і порядок у суспільстві.

Соціальні підструктури суспільства.

Соціальну структуру суспільства, крім базових складових, формують *групи елементів*, що у своєму поєднанні формують той чи інший *різновид соціальної підструктури*. Серед найбільш значущих **соціальних підструктур** суспільства виділяють:

- *соціально-класову* – класи, соціальні страти (верстви), соціальні спільноти. Цей вид соціальної підструктури відображає картину соціальної нерівності людей у суспільстві;

- *соціально-професійну* – виробничі, навчальні, військові колективи тощо. Виникнення цієї підструктури зумовлене наростаючим поділом праці та спеціалізацією;

- *соціально-демографічну* – чоловіки, жінки, діти, молодь, особи працездатного віку, пенсіонери. Зумовлена статтю, віком;

- *соціально-територіальну* – охоплює територіальні спільноти міста, села, регіонів тощо. Виникає внаслідок розподілу населення на специфічні групи за ознакою місця проживання;

- *соціально-етнічну* – нації, народності, етноси. Виникає як результат об'єднання людей територією, економікою, культурою, звичаями, традиціями тощо.

Підсистеми суспільства.

У сучасних визначеннях суспільства певною мірою виражено підхід до його аналізу як до *цілісної системи елементів*, які перебувають у тісній взаємодії. Такий підхід називають *системним*. Складовими суспільства як соціальної системи є чотири головні сфери – *економічна, політична, соціальна і культурна*. **Економічна підсистема** суспільства враховує чотири головні види діяльності: виробництво, розподіл, обмін і споживання. До неї належать не лише фірми, підприємства, банки, ринки, а й потоки грошей та інвестицій, обіг капіталів тощо. Іншими словами, те, що дає змогу суспільству, яке має у своєму розпорядженні ресурси (землю, працю, капітал і управління), запустити виробництво та створити таку кількість товарів і послуг, які задовольняють життєво важливі потреби людей в їжі, житлі, дозвіллі тощо.

Політична підсистема – це президент і його апарат, уряд і парламент, політичні партії, місцеві органи влади, армія, міліція, податкова і митна служби. Головне завдання держави – забезпечення соціального порядку в суспільстві, залагодження конфліктів між партнерами, наприклад, робітниками, профспілками і працедавцями, впровадження нових законів і контроль за їхнім виконанням усіма структурами, недопущення політичних переворотів, захист зовнішніх кордонів і суверенітету країни, збір податків тощо. Основне питання політичної підсистеми узаконення способів боротьби за владу та її захист. Завдання партій – висловлювати різноманітні політичні інтереси різних, часто протилежних груп населення через визначені законом канали.

Культурна (духовна) підсистема (культура, наука, релігія та освіта) охоплює університети і лабораторії, музеї і театри, художні галереї і науково-дослідні інститути, журнали і газети, пам'ятники культури і національні художні скарби, релігійні общини тощо. У цій сфері – чотири головні завдання. *Наука* покликана відкривати нові знання в технічній і гуманітарній галузях, тобто створювати авангардні технології, проекти, розшифровувати старовинні тексти, описувати закони всесвіту тощо. *Освіта* передає відкрите вченими знання наступним поколінням найефективнішими засобами, для чого створюють школи та університети, новітні програми і методики викладання, працюють кваліфіковані вчителі. *Культура* повинна створювати художні цінності, зберігати їх у бібліотеках, музеях, виставляти в галереях. До культури належить і релігія, що є стрижнем духовної культури будь-якого суспільства. *Релігія* визначає основні цінності і норми моралі людського співжиття в суспільстві.

Соціальна підсистема охоплює соціальні спільноти, соціальні страти (верстви), нації, які вступають у взаємодію, соціальні

відносини. Соціальна сфера – це також сукупність організацій і установ, які відповідають за добробут населення: магазини, пасажирський транспорт, комунальне і побутове обслуговування, громадське харчування, система охорони здоров'я, зв'язок, а також установи дозвілля розваг.

Усі чотири підсистеми тісно пов'язані між собою і впливають одна на одну у реальному життєдіяльності.

2.3. Соціальна стратифікація.

Сутність соціальної стратифікації. Соціальна стратифікація описує соціальну нерівність у суспільстві та шляхи її виникнення. У сучасній соціології соціальну стратифікацію визначають як процес формування вертикальної структури суспільства, поділ соціальних спільнот і спільностей за рівнем доходів, способом життя, за наявністю чи відсутністю привілеїв тощо.

Термін „стратифікація” (від лат. *strata* – прошарок, нашарування, напластування, *facio* – роблю), запозичений з геології, де він означає розміщення пластів Землі по вертикалі. Уперше цей термін використав у соціології П. Сорокін на початку ХХ ст., який вважав що нестратифікованого суспільства або групи не існувало й існувати не може, адже відмінності між людьми обумовлені неоднаковими умовами проживання, біопсихічними особливостями (різними здібностями і якостями індивідів). Соціальна стратифікація як соціальний феномен покликаний дати відповідь на два головні запитання. 1. *Що визначає нерівність між людьми?* 2. *Який механізм розмежування людей на верстви і класи?*

Відповідь на перше запитання свого часу обґрунтовано дали американські соціологи **Кінгслі Девіс** та **Гілберт Мур**. У 1954 р. вони опублікували теорію, в якій зазначили, що нерівність допомагає суспільству забезпечити такі умови, в яких вкрай важливі види діяльності виконують найбільш умілі. На їхню думку, розшарування людей на групи нерівностей обумовлено *появою ієрархії функцій* (головних і неголовних, важливих і другорядних тощо). Їхня реалізація не тільки торкається інтересів людей, а й сфери їхніх переживань. Виконання функцій може бути приємним і неприємним, цікавим і нецікавим, легким і важким. Відповідно до такого **функціонального підходу** нерівність людей зумовлена тим, що:

1) деякі позиції в суспільстві функціонально важливіші, ніж інші;

2) тільки незначна кількість людей у суспільстві наділена здібностями і здатна виконувати ці більш відповідальні функції;

3) для спонукання обдарованих дітей нести нелегкі навантаження, опанувати знання та навички, суспільство відкриває їм доступ до необхідних благ;

4) нерівний доступ до благ призводить до того, що різні верстви користуються неоднаковим престижем і повагою;

5) престиж і повага плюс права та переваги створюють інституціоналізовану нерівність, тобто стратифікацію.

Усі ці ознаки нерівності, на думку К. Девіса та Г. Мура, неминучі для будь-якого суспільства, яке покликане підтримувати нерівноцінність позицій, щоб забезпечити потрібні темпи зростання та протидіяти деградації.

Відповідь на друге запитання передбачає аналіз основних категорій, якими оперує *стратифікаційний підхід* у соціології. До таких основних категорій належать: соціальна страта або верства, каста, стан і клас.

Соціальні страти – це великі сукупності людей, які зайняті економічно і соціально рівноцінними видами праці і, відповідно, отримують приблизно однакову матеріальну та моральну винагороду. Страти виділяють з урахуванням певної множини взаємопов'язаних ознак: складності виконуваної праці, рівня кваліфікації і заробітної праці, побутових (житлових) умов, за типом трудової поведінки; рівнем доходу; способом проведення вільного часу та задоволення потреб; змістом соціальних орієнтацій, установок, цінностей, інтересів тощо. *Важливою основою виокремлення страти є ознака статусу.*

Каста (від португ. *casta* – рід, походження) – відокремлена верства населення, для якої характерні певний правовий статус, спільність релігії, а також спільне етнічне коріння. Поширена в Індії та деяких інших східних країнах. Кожна каста – це замкнута структура, яка займає чітко визначене місце у суспільній ієрархії. Оскільки соціальне положення людини в кастовій системі передається за спадковістю, то можливості її мобільності є обмежені. Чим сильніше виражена кастовість, тим більш закритим є таке суспільство.

Стани – соціальні групи, які різняться не за економічними чи етнічно-релігійними ознаками, а за закріпленими правами передавати у спадщину майно, права, привілеї тощо. Належність до станів передавалася за спадковістю, тим самим сприяючи закритості системи соціальних відносин. Стани були притаманні феодальному суспільству, особливо для Європи XIV–XV ст., коли існував поділ на вищі стани (дворянство, духовенство) та непривілейовані (купці, ремісники, селяни).

Клас (від лат. *classis* – розряд, група) – велика соціальна група, що є основним елементом структури індустріального суспільства, виокремлена на основі нерівного становища щодо основних соціальних (передусім економічних) ресурсів, певних культурних особливостей стилю життя і світосприймання. Виникнення класу пов'язується з

розвитком промислової революції XVIII–XIX ст., коли руйнувався феодальний устрій і формувалася новий, капіталістичний. Саме поняття „клас” ліпше за все відображало економічне становище людей (класову ситуацію), що передбачало можливість більш гнучкого переміщення (вверх чи вниз) у межах статусно-класових позицій у суспільстві.

Рівні соціальної стратифікації. Традиційно в соціології виділяють такі рівні або типи соціальної стратифікації:

- *економічний* (за рівнем багатства й доходів);
- *політичний* (за рівнем доступу до політичної влади, за рангом посади);
- *освітній* (за рівнем освіти);
- *професійний* (за престижністю професії).

Кожен з цих рівнів можна зобразити у вигляді *вертикальної вимірювальної шкали*, де в економічній стратифікації окремими поділками позначено суму доходу за місяць чи рік, у політичній – ранг посади, в освітній – кількість років навчання, у професійній – престижність професії. „Вишикувавши” в один ряд усі чотири шкали і позначивши на них місце, яке займає конкретна людина, а потім з’єднавши всі позначки, отримаємо *стратифікаційний профіль* для конкретного індивіда, соціальної групи, страти чи виду занять на певний момент часу.

Стратифікацію можна розглядати на макро-, мезо- і мікрорівнях.

Макрорівень – це рівень усього суспільства, на якому доцільно говорити про великі соціальні групи: класи, страти. *Мезорівень* – рівень територіальної спільноти (сукупність людей, які живуть на одній господарсько освоєній території). На цьому рівні специфічними компонентами стратифікаційної структури можуть бути споживчі групи або групи, що відрізняються за способом життя. *Мікрорівень* – це рівень цільових і посадових груп тощо.

Методи аналізу стратифікації. Зважаючи на те, що стратифікація – явище багатовимірне і складається з багатьох нашарувань, які не цілком збігаються одне з одним, *для визначення місця в суспільній ієрархії* кожної страти варто застосовувати **комплекс методів**:

- *аналіз статистичних даних*, який дає змогу визначити ієрархію доходів, рівень освіти тощо;
- *вивчення громадської думки*, що відображає значущість і цінність того чи іншого соціального статусу, соціальної групи, професії;
- *дослідження ціннісно-нормативної системи*, які дають змогу виміряти міру впливу суб’єкта на прийняття управлінських рішень,

його шанси на участь у політичній владі, характеристики еліти, можливості її тиску на державні структури, переваги та привілеї можновладців тощо.

Неомарксистський напрям. Дебати в рамках цього напрямку мають особливо гострий характер, і джерелом такої ситуації є передусім особливість обговорення класу, яку запропонував **К. Маркс**. Він побудував *двокласову модель капіталістичного суспільства* з постійним конфліктом між *капіталістами* і *класом робітників*. Коли ж Маркс провів конкретний аналіз капіталістичної системи, він визнав, що реальна класова структура набагато складніша і охоплює *залишкові класи* (землевласники), *квазікласові утворення* (селяни) та *класові фрагменти* (люмпен-пролетаріат). Маркс сподівався, що з розвитком капіталізму ці „ускладнення” зникнуть, оскільки сили класової боротьби розведуть по полюсах усі проміжні класові утворення. Подальший поступ суспільних процесів і ускладнення соціально-класової структури (дискусія щодо появи нового середнього класу) зумовив переглянути більшість положень К. Маркса послідовниками його ідей.

Неовеберіанський напрям. Класова модель, яку запропонував свого часу **М. Вебер**, є багатовимірною, з великою кількістю соціально-групових утворень, які перетинаються та створюють мозаїчний комплекс умовно розділених між собою класів. Як і К. Маркс, трактував класи як групи з економічним базисом. Але на відміну від нього, М. Вебер не ділив суспільство тільки на два класи, не зводив усе до домінування економічного чинника в поділі суспільства, а *припускав складнішу соціальну стратифікацію*. Поділяє суспільство на чотири класи:

- клас власників капіталу;
- клас інтелектуалів, менеджерів і адміністраторів;
- традиційний дрібнобуржуазний клас;
- робітничий клас.

Особливість веберівської теорії стратифікації – поява додаткової структурної *категорії* – „*статусна група*”. На відміну від класів, статусні групи зазвичай є спілками людей, яких зближує уявлення, що характеризує їхній спосіб життя, або ж повага до них з боку інших осіб.

Постмодерністський напрям. Звертає увагу насамперед на *культурні ефекти соціальної стратифікації і структурних змін сучасного суспільства*. Його теоретичні посилання виходять із зміненої соціальної реальності, яка демонструє суттєве розширення освіти, соціальної безпеки та обслуговувального сектора, гомогенності стратифікаційної системи. Головна теза цього напрямку полягає в тому, що *високі групові статуси, зокрема професійні, є похідними від культурних ідеологій*.

2.4. Соціальна мобільність у сучасному суспільстві

Поняття соціальної мобільності. Кожна людина переміщується у соціальному просторі суспільства, в якому вона живе. Іноді ці переміщення можна легковідчутити й ідентифікувати, наприклад, переїзд індивіда з одного міста в інше, перехід з одного місця праці на інше, зміна сімейного становища тощо. Це змінює позицію індивіда в суспільстві й свідчить про його переміщення у соціальному просторі. Сьогодні під *соціальною мобільністю* зазвичай розуміють процес переміщення індивідів у соціальному просторі між ієрархічно чи іншим чином організованими елементами соціальної структури. Соціальна мобільність – це рух індивідів між різними соціальними позиціями, перехід з однієї групи до іншої.

Види соціальної мобільності. Розрізняють два основні види соціальної мобільності горизонтальну і вертикальну:

- **горизонтальна** – передбачає перехід індивідів з однієї соціальної групи до іншої без зміни соціального статусу;

- **вертикальна** – передбачає перехід індивіда з однієї групи до іншої зі зміною соціального статусу та соціального становища у суспільстві. Вертикальна мобільність може бути *висхідною*, коли індивід збільшує свої доходи, підвищує освіту, здобуває владу, визнання, статус – робить соціальний підйом і є мобільним угору, і *низхідною*, коли індивід втрачає власність, владу, визнання, статус, здійснює соціальний спуск, зазнає деградації і є мобільним донизу.

Серед інших різновидів мобільності виділяють внутрішньогенераційну і міжгенераційну залежно від перебігу життєвого шляху окремої людини.

Внутрішньогенераційна мобільність (інтрагенераційна) – це висхідна або низхідна мобільність окремої людини протягом її життя. Інколи цей вид соціальної мобільності ще називають кар'єрою, зміною соціального статусу індивіда протягом власного життя.

Міжгенераційна мобільність (інтергенераційна) – це рух індивіда по соціальній шкалі між різними поколіннями. Вивчаючи цей тип мобільності, можна з'ясувати, як змінилися соціальні позиції дітей порівняно з поколінням батьків.

Останнім часом дослідницький інтерес полягає у виявленні *динаміки мобільності*. Обидва види мобільності (структурна й обмінна) похідні від принципово різних чинників.

Структурна мобільність зумовлена прогресивним розвитком техніки і технології, зсувами у професійній структурі, у структурі зайнятості та ринку праці, змінами у відносинах власності внаслідок індустріалізації.

Обмінна мобільність визначається саме соціальними чинниками: розширеним доступом до загальної та спеціальної освіти, вирівнюванням шансів на отримання доступу до занять і професій, які мають найбільшу популярність і повагу, трансформацією структури цінностей і мотивів трудової поведінки. Цей вид мобільності важливий для аналізу неконфронтаційних форм нерівності, поліпшення умов існування індивідів і груп.

Готовність індивіда змінити існуючий соціальний статус визначають як потенційну та фактичну мобільність.

Потенційна мобільність – це бажання, намагання людини змінити свій соціальний статус і соціальну позицію. Цей стан охоплює відрізок часу між прийняттям рішення про мобільність і фактичною мобільністю або ж утриманням від неї. Період потенційної мобільності буває різним у різних індивідів. Конкретна реалізація людини своїх намірів до переміщення (потенційної мобільності) приводить до фактичної або реальної мобільності.

Фактична (реальна) мобільність – це дійсна зміна статусу людини, її перехід в іншу групу під дією об'єктивних чи суб'єктивних чинників, умов і стимулів.

Особливим різновидом соціальної мобільності є **міграція** (від лат. *migratio* – переселення) – переміщення населення в середині країни (внутрішня міграція), з однієї країни в іншу (зовнішня). На противагу соціальній мобільності у соціології оперують поняттям **соціального виключення** або **соціальної ексклюзії** (від франц. *exclusive*, англ. *exclusive* – винятковий; який поширюється на обмежене коло предметів чи явищ) – обмеження доступу в деякі групи, їхня закритість. Виявляється у намаганні групи зберегти власну виняткову (ексклюзивну), привілейовану позицію за допомогою субординації, підпорядкування, відсіювання аутсайдерів.

Отже, *соціальна мобільність – це складний соціальний процес, який свідчить про перехід, переміщення соціального об'єкта з однієї позиції на іншу, а також здатність і готовність індивідів чи соціальних груп до зміни соціального статусу.*

ЛЕКЦІЯ 3. СОЦІАЛЬНІ ІНСТИТУТИ ТА ОРГАНІЗАЦІЇ

- 3.1. Соціальний інститут: сутність, структурні елементи та функції.
- 3.2. Види соціальних інститутів.
- 3.3. Поняття, типологія та моделі соціальної організації.

3.1. Соціальний інститут: сутність, структурні елементи та функції

Соціальні інститути – це специфічні утворення, що забезпечують відносну стійкість зв'язків і відносин у межах соціальної організації суспільства, історично обумовлені форми організації та регулювання суспільного життя. Соціальні інститути – стійкі форми організації спільної діяльності людей, що склалися історично. Вони повинні забезпечити надійність, регулярність задоволення потреб суб'єктів, груп, суспільства в цілому. Соціальні інститути визначають життєдіяльність будь-якого суспільства. Поняття «інститут» вживають у різних значеннях. Використовуючи поняття «соціальний інститут», частіше мають на увазі різного роду упорядкування, формалізацію суспільних зв'язків і відносин, оволодіння такими рисами, як:

- постійність і міцність взаємодій між учасниками зв'язків і відносин;
- чітке визначення функцій, прав та обов'язків, які забезпечують взаємодію кожного з учасників зв'язків;
- регламентація та контроль за взаємодією суб'єктів;
- наявність спеціально підготовлених кадрів, що забезпечують функціонування соціальних інститутів.

А сам процес організації та регулювання суспільного життя, упорядкування, формалізації та стандартизації суспільних зв'язків і відносин називається **інституціоналізацією**.

Процес інституціоналізації містить ряд моментів.

1. Одна з необхідних умов появи соціальних інститутів – це відповідна соціальна потреба. Інститути покликані організувати сумісну діяльність людей з метою задовольнити ті чи інші соціальні потреби. Так, інститут сім'ї задовольняє потребу у відтворенні людського роду та вихованні дітей, реалізує відносини між статями, поколіннями і т. ін. Виникнення окремих суспільних потреб, а також умови для їх задоволення є **першими** необхідними моментами інституціоналізації.

2. Соціальний інститут утворюється на основі соціальних зв'язків, взаємодії та відносин конкретних осіб, індивідів соціальних груп та інших спільнот. Але він, як і інші соціальні системи, не може бути зведений до суми цих осіб та їх взаємодії. Соціальні інститути мають надіндивідуальний характер, володіють своєю власною системною якістю. Отже, соціальний інститут являє собою самостійне суспільне утворення, яке має свою логіку розвитку. З цієї точки зору соціальні інститути можуть бути розглянуті як організовані соціальні системи, що характеризуються стійкістю структури, інтеграційністю їх елементів та деякою мінливістю їх функцій.

3. Третім, одним з найважливіших моментів інституціоналізації є організаційне оформлення соціального інституту. Зовні соціальний інститут – це сукупність осіб, установ, що забезпечені певними

матеріальними засобами та виконують певну соціальну функцію.

До загальних ознак соціального інституту можна віднести:

- виділення певного кола суб'єктів, які в процесі діяльності вступають у відносини, що набувають стійкого характеру;
- певну (більш чи менш формалізовану) організацію;
- наявність специфічних соціальних норм та приписів, що регулюють поведінку людей у межах соціального інституту;
- наявність соціально значущих функцій інституту, що інтегрують його в соціальну систему та забезпечують його участь у процесі інтеграції останньої.

Структура соціальних інститутів включає певний набір складових елементів, що виступають в більш чи менш оформленому вигляді, залежно від типу інституту.

3.2. Види соціальних інститутів.

Соціальні інститути багатогранні та різноманітні. Можна виділити різноманітні критерії їх класифікації. Зупинимось на двох: *предметному (змістовному)* і *формалізованому*. На підставі предметного критерію, тобто характеру змістовних завдань, які виконують інститути, виділяють:

- політичні інститути (держава, партія, армія);
- економічні інститути (розподіл праці, власність, податки і т. ін.);
- інститути спорідненості (шлюбу, сім'ї);
- інститути, що діють у духовній сфері (освіта, культура, масові комунікації) та ін.;
- релігійні інститути (релігія і церква).

На підставі другого критерію, тобто характеру організації, інститути поділяються на *формальні* та *неформальні*. Діяльність перших заснована на суворих нормативно та можливо юридично закріплених приписах, правилах, інструкціях. Це держава, армія, суд тощо. У неформальних інститутах така регламентація соціальних ролей, функцій, засобів і методів діяльності та санкцій за ненормативну поведінку відсутня. Вона замінюється регулюванням неформальним через традиції, звичаї, соціальні норми та ін. Від цього неформальний інститут не перестає бути інститутом та виконувати відповідні функції.

Соціальні інститути, постійно розвиваючись, змінюють свої форми. Витоками розвитку виступають ендогенні, тобто внутрішні та екзогенні (зовнішні) фактори. Зміна соціальних інститутів під впливом культурних підсистем обумовлена, скоріше накопиченням людством нових знань. Крім того, на еволюцію соціальних інститутів значною мірою впливають зміни у ціннісних орієнтаціях, особливо засоби оцінки об'єктивної реальності, які формують «світогляд» конкретної культурної спільноти.

3.3. Поняття, типологія та моделі соціальної організації.

З соціальними інститутами тісно зв'язані **соціальні організації**.

Можна виділити дві специфічні (особливі) риси, які відрізняють організації від других видів соціальних груп. **Організації** - це соціальні групи, перш за все, орієнтовані на досягнення взаємопов'язаних і специфічних цілей. У кожній організації дії її членів об'єднані й узгоджені для досягнення загального для неї результату в певній галузі людської діяльності.

- політичні інститути (держава, партія, армія);
- економічні інститути (розподіл праці, власність, податки і т. ін.);
- інститути спорідненості (шлюбу, сім'ї);
- інститути, що діють у духовній сфері (освіта, культура, масові комунікації) та ін.

Найбільш поширеними типами організації є **формальні й неформальні організації**. Головним критерієм такого розділення служить формалізація (формальний – заснований на писаних правилах і законах) існуючих в організаціях зв'язків, взаємодій, статусів, ролей, норм і цінностей.

Формальна організація, як правило, виникає в результаті відповідного адміністративного, політичного рішення, в її основі лежить розділення праці, їй присутня глибока спеціалізація, діяльність такої організації чітко регламентована, зумовлена юридичними нормами і так далі. Розділення праці виступає як система статусів – посад, а кожна з них має визначні функції (призначення, виконання ролі). У такій організації суворо упорядковуються посадові статуси згідно із схожістю функціональних завдань, утворюється ієрархія: керівник - підлеглий.

Для успішного функціонування формальної організації потрібна ділова інформація. Її походження, прийняття правильного рішення залежить від організації багатобічних зв'язків. Формальна організація розрахована на індивідів, підготовлених до виконання визначених функцій. Між суб'єктами (людьми, які мають права і обов'язки, здійснюють їх) не передбачаються ніякі інші відносини, окрім службових, регламентованих правилами внутрішнього розпорядку, наказами і так далі. Ці й інші документи, вказівки адміністрації є нормами, якими керується організація.

Неформальна організація – це організація, яка виникає без посереднього зовнішнього діяння. Неформальні організації виникають і діють тоді, коли формальні організації не виконують будь-яких функцій, важливих для суспільства. Неформальні організації, групи, об'єднання являють собою самоорганізовані системи соціальних зв'язків, відносин. Вони створюються для реалізації загальних інтересів суб'єктів організації.

Член неформальної організації більше самостійний, ніж член формальної організації в досягненні індивідуальних і групових цілей. Він має більше свободи у виборі форми поведінки, взаємодії з іншими членами організації, групи. Ця взаємодія у більшій мірі залежить від особистих симпатій. Відношення з іншими суб'єктами не регламентовані наказами, установленнями керівництва, розпорядженнями. Але в таких організаціях або групах немає жорсткого регламенту, дисципліни. Неформальна організація менш стійка, ніж формальна. Вона більше схильна до змін. Її структура й відносини у неї в значній мірі залежать від ситуації, яка складається.

Таким чином, соціальна організація виконує інтегративну функцію у всіх сферах і на всіх рівнях соціальної системи: оформляє людей у колективи. Соціальна організація являє собою труп людей, яка спільно реалізує загальну мету. Соціальні інститути упорядковуються, організуються системою управлінських відносин. Від ступеня упорядкованого й ефективного функціонування соціальних інститутів залежить становище в суспільстві, його стабільність і динамічний розвиток.

ЛЕКЦІЯ 4. ОСОБИСТІСТЬ В СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНИХ ЗВ'ЯЗКІВ

- 4.1. Особистість як предмет соціологічного аналізу.
- 4.2. Соціологічна структура і типологізація особистості
- 4.3. Поняття і стадії соціалізації особистості.
- 4.4. Види, типи, завершеність соціалізації особистості.

4.1. Особистість як предмет соціологічного аналізу

Для соціології поняття „особистість” є важливим для розуміння місця людини передусім в системі соціальних взаємодій.

Людина – це найбільш широке поняття для визначення суб'єкта діяльності, пізнання, спілкування. Як біосоціальна категорія позначає насамперед конкретного представника біологічного виду *Homo sapiens* (людина розумна). Це жива істота, яка володіє мовою і свідомістю, здатна створювати знаряддя праці і користуватися ними. Категорія „людина” визначає якісну відмінність людей від тварин. До головних ознак людини належать: 1) конституція тіла; 2) пряма хода і двоногість; 3) свідомість і самосвідомість; 4) володіння мовою тощо. Людина з'являється на світ повноправним членом суспільства, і з народження, на відміну від тварин, яких іменують особинами, її називають індивідом.

Індивід (від лат. *individuum* – неподільне) – це одиничний представник людського роду. Зауважимо, що специфічні особливості

реального життя і діяльності конкретної людини у зміст цього поняття не входять. У понятті „індивід” відображаються дві головні ознаки.

По-перше, нероздільність, або цілісність суб’єкта.

По-друге, наявність у суб’єкта особливих (індивідуальних) рис, які відрізняють його від інших представників людського роду. Індивід вирізняється особливостями, які зумовлені природою, що називають *генотипом*. У процесі життєдіяльності індивідуальні генотипічні властивості (спадкові ознаки) розвиваються і стають *фенотипічними*, тобто такими, що сформувалися внаслідок індивідуального розвитку.

Отже, як індивід, людина відрізняється від інших не тільки морфологічними особливостями, такими як зріст, конституція тіла, колір очей, тип нервової системи, але і психологічними рисами, такими як здібності, темперамент, характер. Якісні та кількісні вияви психологічних особливостей людини утворюють її індивідуальність.

Індивідуальність – поняття, яке свідчить про оригінальність, одиничність ознак і їхній вияв у конкретної людини. Індивідуальність – це те особливе, специфічне, яке відрізняє одну людину від інших людей. Індивідуальність виявляється у здібностях людини, в домінуючих потребах, інтересах, схильностях, у рисах характеру, в почутті власної гідності, у світобаченні, системі знань, умінь, навичок, у рівні розвитку інтелектуальних, творчих процесів тощо. Отже, індивідуальність – це поняття для означення винятковості людського індивіда, і як біологічного, і як соціального. В ньому фіксується неповторність фізіологічних і психічних рис індивіда, особливість його соціальних якостей.

Особистість – це якісно нове утворення, яке формується в процесі взаємодії людини з умовами соціального середовища. У процесі діяльності людина налагоджує відносини з іншими людьми (суспільні відносини), які і „створюють” особистість. Поняття „особистості” дає можливість підкреслити примат не біологічного, а соціального в людині.

Сьогодні особистість трактують як суспільну істоту, наділену свідомістю і представлену соціопсихологічними характеристиками, які є стійкими, соціально зумовленими, виявляються в поведінці людини, суспільних зв’язках та стосунках з іншими людьми. На це звертає увагу низка визначень особистості, серед яких є такі:

„Особистість – це ті характеристики людини, що відповідають за узгоджені вияви її почуттів, мислення і поведінки” (Л. Первін, О. Джон).

„Особистість – це те, що дає змогу прогнозувати поведінку людини в будь-якій заданій ситуації” (Р. Кеттел).

„Особистість – це така динамічна організація психофізичних систем індивідуума, яка визначає його унікальний досвід адаптації до середовища” (Г. Олпорт).

Соціологи особистість досліджують під кутом соціально типового, яке характеризує її входження в суспільство, соціальні групи, організації, інститути. Окрім того, соціологія розглядає особистість як продукт і елемент суспільних відносин, як учасника і представника певної соціальної групи, спільноти. З огляду на це, предмет вивчення **соціології особистості** – дослідження особистості як суб’єкта й об’єкта соціальних відносин, як частини соціальної системи, що передбачає розгляд особистості як важливого складового елемента соціальних груп, організацій та інститутів, як члена того чи іншого суспільства чи спільноти, який сформувався в конкретних умовах життя суспільства.

Отже, **особистість** – це стійка система соціально значущих властивостей, ознак і рис, яких набуває індивід у певному суспільстві під впливом відповідної культури, конкретних соціальних спільнот і груп, організацій та інститутів, до яких він належить і до життєдіяльності яких він залучений.

4.2. Соціологічна структура і типологізація особистості

Поняття „структури особистості” пояснює природу організації особистості та спосіб її існування. Пояснити структуру особистості – це означає визначити її головні підструктури, блоки, складові її будови і дати їм характеристику. До розгляду структури особистості сьогодні сформовано різні концептуальні підходи. Серед найбільш важливих для соціологічного аналізу особистості розглядаються психоаналітичний, функціонально-динамічний та мотиваційно-смісловий підходи.

Засновник французької соціологічної школи **Е. Дюркгейм**, відстоюючи автономність соціальної реальності, її специфічність, говорить про людину як про роздвоєну реальність. Висуває ідею про *біосоціальну природу людини*, де індивідуальне і соціальне існують, фактично не змішуючись. Інший представник французької школи **П’єр Жане** звертає увагу у своїй теорії особистості на те, що розвиток людської особистості відбувається через *спілкування*, завдяки якому реалізується соціальний вплив на розвиток психіки.

Інтераціоналізм. У центрі цього соціологічного напрямку (від англ. *interaction* взаємодія), який зародився у США на початку ХХ ст., є процес взаємодії індивідів. Особистість тут розуміється не як ізольований об’єкт, а як активний суб’єкт, що виконує певні ролі, творить власну систему взаємодій, є членом різних соціальних груп. Інтераціоналізм замінив ідею протиставлення індивіда суспільству ідеєю їхнього взаємопроникнення.

Особистість як соціальна система. Такий погляд на особистість у соціології у рамках *структурного функціоналізму* висловлював **Т. Парсонс**. У своїй концепції соціальної дії він прагне пояснити всю сукупність зв'язків, у які вступають люди в суспільстві. У відомій двотомній праці „Структура соціальної дії” учений намагається розробити аналітичну теорію інтеграції систем соціальної дії, які можуть бути зрозумілі на ґрунті загальних цінностей.

У структурному функціоналізмі Т. Парсонса *соціальна система* становить усталений комплекс мотивованої людської поведінки. Соціальну структуру утворює система соціальних відносин людей, що діють, виконуючи певні соціальні ролі стосовно один одного.

Теорія базисного типу особистості. Поняття „*базисного*, або *основного типу особистості*” обґрунтовано в працях американських соціологів **А. Кардінера** та **А. Інкельса**. На їхню думку, *базисна особистість* немовби *репрезентує своє суспільство і постає у двох іпостасях*:

– по-перше, як тип особистості, що статистично найчастіше трапляється (наприклад, тип конформіста у тоталітарному суспільстві або тип споживача в епоху *консюмеризму (споживацтва)*, *тобто* прирівняння особистого щастя з купівлею і споживанням матеріальних цінностей);

– по-друге, як найяскравіший представник певного суспільства (наприклад, тип ударника комуністичної праці у колишньому радянському суспільстві).

4.3. Поняття і стадії соціалізації особистості

Соціалізація – це процес засвоєння індивідом соціального досвіду, системи соціальних зв'язків і відносин. У процесі соціалізації людина набуває переконань, схвалюваних суспільством форм поведінки, необхідних їй для нормального життя в соціальному середовищі. *Соціалізація* – це *істотний елемент соціальної взаємодії*. Таке розуміння основане на припущенні про те, що люди прагнуть до піднесення у власних очах через досягнення престижного статусу та схвалення з боку інших; при цьому індивіди соціалізуються в міру приведення своїх дій у відповідність до очікуваних.

Таким чином, *соціалізація* – це процес входження індивіда в суспільство, активного засвоєння ним соціального досвіду поколінь, соціальних ролей, норм, цінностей, необхідних для успішної адаптації та життєдіяльності в суспільстві.

Стадії соціалізації. Соціалізація – це етапний (стадійний, фазовий) процес у розвитку особистості. У поглядах на етапність соціалізації найвідомішою є концепція американського психолога **Еріка Еріксона** (1902–1994). Для нього процес соціалізації – це

подолання індивідом критичних ситуацій на життєвому шляху. Процес розгортання цих стадій регулюється відповідно до *епігенетичного принципу дозрівання*, під яким Е. Еріксон розумів таке:

1. Особистість розвивається ступенево, перехід від однієї стадії до іншої визначається готовністю особистості рухатись у напрямку подальшого росту, розширення усвідомлюваного соціального світогляду.

2. Суспільство побудовано так, що розвиток соціальних можливостей людини схвалюється, воно намагається сприяти збереженню цієї тенденції, а також підтримувати належний темп та правильну послідовність розвитку.

Ще один аспект стадійності процесу соціалізації пов'язують з *етапами розвитку мислення*, які описав швейцарський психолог **Жан Піаже** (1896–1980). Він охарактеризував інтелектуальний (когнітивний) розвиток людини від народження до 15 років, виділивши чотири основні періоди: сенсомоторну стадію, доопераційну стадію, стадію конкретних операцій, стадію формальних операцій.

1. *Сенсомоторна стадія* (від народження до 2 років) – це стадія розвитку інтелекту, яка розгортається до періоду інтенсивного опанування мови. На цій стадії досягається координація сприйняття та моторики, дитина взаємодіє з об'єктами, їхніми перцептивними та моторними сигналами, однак не зі знаками, символами, що репрезентують об'єкт.

2. *Доопераційна стадія* (від 2 до 7 років) – стадія розвитку інтелекту, що характеризується формуванням символічної функції, яка забезпечує розрізнення означуваного та означення і є основою розвитку уявлень. На цій стадії дитина орієнтується на перцептивні співвідношення.

3. *Стадія конкретних операцій* (від 7 до 11 років) – форма мислення, що здійснюється на основі логічних операцій, в яких використовуються зовнішні наочні дані. На цій стадії формується понятійне відображення середовища, дитина опановує прості операції класифікації, формується поняття числа, часу, руху тощо. Однак операції мислення ще не цілком розвинуті, вони не формалізовані, залежні від конкретного змісту, не об'єднані в цілісну систему.

4. *Стадія формальних операцій* (від 11 до 15 років) – це стадія, коли дитина може будувати власні гіпотетико-дедуктивні роздуми, які ґрунтуються на самостійному висуванні гіпотез і перевірці їхніх наслідків. Гіпотетичне та абстрактне мислення дає змогу досліджувати суттєві закономірності.

Згідно з Піаже, ці етапи когнітивного розвитку є загальними характеристиками соціалізації.

4.4. Види, типи, завершеність соціалізації особистості.

Види соціалізації. Соціалізація може набувати різних видів, серед яких основними є первинна і вторинна соціалізація, асоціалізація, десоціалізація, ресоціалізація, персоналізація.

Соціалізація первинна (або початкова) – етап соціалізації, який відбувається в дитинстві, у сім'ї та групах ровесників, сусідства. Завдяки цій соціалізації людина стає членом суспільства, засвоює взірці поведінки та елементарні соціальні ролі. Ця соціалізація є найважливішою для людини, відбувається в емоційній атмосфері тісних міжособистісних стосунків зі значущими іншими особами (мати, батько та ін.).

Соціалізація вторинна – етап, який проходить особистість після соціалізації первинної. Це етап, коли людина пізнає багато сфер соціального життя, приймає рішення, хто для неї буде найважливішим. Особа під час цієї соціалізації вчиться бути учнем, приятелем, членом різних організацій, людиною певної професії і т.п.

Соціалізація перманентна (від лат. *permanens* – постійний, неперервний) – процес засвоєння щоразу нових культурних взірців, з якими людина стикається протягом усього життя.

Соціалізація зворотна – ситуація, яка трапляється в умовах швидких соціо-культурних змін, коли молоде покоління намагається долучити старше покоління до нових трендів у культурі, мистецтві, освіті (наприклад, до нового стилю життя, мови, одягу, відпочинку, творчості і т.п.).

Асоціалізація – засвоєння особистістю норм, цінностей, ролей, стереотипів поведінки, які спричиняють деформацію суспільних відносин, дисгармонію у взаємодії людини і суспільства, суперечать існуючим у даному соціумі культурним нормам, соціальним правилам та обов'язкам.

Десоціалізація – зворотний щодо соціалізації процес, який характеризується відчуженням особистості від основної маси людей, входженням її в асоціальні чи антисоціальні неформальні групи. Десоціалізація – це втрата людиною частково або повністю окремих нормативних критеріїв взаємодії з іншими суб'єктами, показник соціальної деградації особистості.

Ресоціалізація – процес повторного залучення громадян до нормативно-ціннісної бази суспільства, тобто повернення до раніше інтеріоризованих соціальних установок після деякого періоду десоціалізації. Виражає відновлення раніше інтеріоризованої системи моральних і правових норм. Ресоціалізація особливо виявляється в

умовах принципово іншої ситуації для людини (наприклад, переїзд на постійне місце проживання в іншу країну, вихід з ув'язнення). Але найчастіше вона пов'язана зі зміною статусу особистості, її професії чи службової посади.

Персоналізація – процес зміни системи соціальних установок особистості під впливом інтеріоризації системи нових норм, які базуються на відмінних моральних і правових принципах та ідеалах. У процесі персоналізації особистість змінює переконання у справедливості певних життєвих принципів. Наприклад, урядянському суспільстві принцип приватної власності вважали несправедливим, а в демократичному суспільстві з ринковою економікою його вважають справедливим.

Завдяки соціалізації людина залучається до суспільства шляхом засвоєння мови певної соціальної спільноти, відповідних способів мислення, властивих цій культурі, форм раціональності і чуттєвості, прийняття норм, цінностей, традицій, звичаїв, взірців поведінки. Процес соціалізації охоплює всі можливості залучення до культури, виховання і навчання, за допомогою яких людина набуває соціальної природи і здатності брати участь у соціальному житті. До цього процесу залучено все оточення індивіда: сім'я, сусіди, ровесники, вихователі і вчителі, колеги по роботі і знайомі, засоби масової інформації тощо. Важливо зазначити, що *соціалізація – не якийсь одноразовий чи короткотривалий акт; вона здійснюється протягом усього життя людини – від дитинства через зрілість і до старості включно*. Це відбувається тому, що умови життя людини, а значить, і вона сама постійно змінюються, вимагаючи входження у все нові й нові соціальні ролі і відповідних змін статусу.

ЛЕКЦІЯ 5. ПОЛІТИЧНА ВЛАДА

- 5.1. Політична влада, її сутність і форми.
- 5.2. Суб'єкти і носії політичної влади.
- 5.3. Легітимність політичної влади.

5.1. Політична влада, її сутність і форми.

Політична *влада* є одним із центральних понять політології. Однозначного визначення дефініції "*влада*" немає, що пояснюється складністю та неоднозначністю її тлумачення. *Владу* можна визначити як *реальну можливість здійснювати свою волю, нав'язуючи її іншим людям*. Основними видами *влади* (політична, економічна, духовна, сімейна та ін. *Ознаками влади* є територія, монополія на примус, тривалість у часі, легітимність та ін. *Влада* є наслідком виникнення суспільних станів, прошарків і відповідних відносин між ними. Вона необхідна для організації суспільного виробництва, для узгодження

інтересів і дій різних соціальних груп, для підтримання життєздатності та збереження цілісності суспільства.

У політичній літературі широко вживається поняття "політична влада" та "державна влада". Яка ж відмінність між ними? Поняття "політична влада" є ширшим і ним позначають можливість і здатність усіх суб'єктів політики, здійснювати вплив на процес прийняття політичних рішень, їх реалізацію, на політичну поведінку індивідів, соціальних груп і об'єднань. Державна влада є лише однією із форм політичної влади; це спеціально організована система державних органів, організацій та установ, створена для управління усіма сферами суспільного життя. На відміну від політичної влади, державна влада є монополістом у виданні правових актів, які регулюють життєдіяльність суспільства.

Основними рисами політичної влади є легальність, легітимність, верховенство, вплив, ефективність і результативність.

Легальність влади означає її законність, юридичну правомірність. Легальна влада діє на основі чітко фіксованих нормативно-правові актів. *Легітимність* влади – це добровільне визнання існуючої влади громадянами, довіра до неї з їх сторони, визнання її справедливою, прогресивною. *Верховенство* влади – це обов'язковість виконання владних рішень (економічних, політичних, правових та ін.) усіма членами суспільства. *Вплив* влади – це здатність суб'єкта політики здійснювати вплив у певному напрямку на поведінку індивідів, груп, організацій, об'єднань з метою сформулювати чи змінити думку людей із певного питання, врегулювати політичну поведінку соціальних суб'єктів тощо. *Ефективність і результативність* влади полягає у тому, що саме в конкретних соціальних результатах реалізуються усі задуми, платформи, програми влади, з'ясовується її здатність ефективно управляти усіма сферами суспільного життя. *Система влади* включає у себе:

1) органи влади та громадян, які здійснюють владні функції (суб'єкти влади);

2) тих, на кого спрямована влада – люди, їх групи, організації, спільноти тощо (об'єкти влади);

3) механізм влади, тобто зв'язки, взаємодії, відносини між структурними елементами влади, її інститутами, цінностями, нормами, соціальний і політичний контроль.

Сучасна влада є цілісною, багатогранною системою, в якій взаємодіють різноманітні компоненти матеріальної, політичної, духовної культури суспільства. Влада не є позбавленням волі підвладних, а певним підпорядкуванням і упорядкуванням їхніх воель.

2.2. Суб'єкти і носії політичної влади

Влада – це здатність і можливість здійснювати свою волю, здійснювати певний вплив на діяльність, поведінку людей за допомогою права, авторитету, сили або інших засобів.

Підходи до розуміння влади:

атрибутивно-субстанціональні:

- *потенційно-вольові концепції;*
- *інструментально-силові концепції;*
- *системні і структурно-функціональні концепції;*

релятивістські:

- *теорії обміну ресурсами (П. Блау, Д. Хіксон, К. Хайнінгсі і ін.);*
- *теорії "опору" (Д. Картрайт, Дж. Френч, Б. Рейвен та ін.);*
- *теорії "розподілу зон впливу" (Д. Ронг і ін.);*
- *біхевіористські (поведінкові) концепції;*
- *постструктуралістські концепції(М. Фуко, П. Бурдьє).*

Засоби здійснення влади: право, авторитет, переконання, традиції, примус, насильство, маніпулювання.

Форми реалізації влади: панування, управління, керівництво, організація, координація, контроль.

Мета влади полягає в тому, щоб прямо або опосередковано впливати на людей, їх об'єднання, організацію суспільного життя в цілому:

- а) протидіяти кризі, занепаду, нейтралізувати напругу, конфлікти;
- б) сприяти стабільності суспільного цілого, сприяти удосконаленню, зміцненню прогресу.

Форми влади:

- автократія – форма правління, заснована на необмеженій і безконтрольній владі одної особистості в державі;
- аристократія – влада родової знаті;
- бюрократія – влада чиновників;
- геронтократія – влада мудреців, старійшин;
- демократія – народовладдя;
- маніократія – влада грошей;
- ноократія – влада розуму;
- технократія – влада висококваліфікованих спеціалістів в галузі виробництва і здійснення державної економічної політики.

Види влади: економічна, соціальна, політична, духовна, національна, сімейна, релігійна.

Суб'єкт влади (активна сторона) приймає рішення та несе за них відповідальність, володіє всією повнотою політичних повноважень.

Об'єкт влади (пасивна сторона) виконує рішення, розпорядження суб'єктів влади.

Політична влада – реальна здатність соціальної спільності, індивіда до виявлення своєї волі у політиці на основі осмисленого політичного інтересу.

Політична влада – це можливість і здатність суб'єкта політики змінювати потрібним чином поведінку об'єкта політики використовуючи джерела і ресурси політичної влади.

Форми прояву політичної влади: державна влада, партійна влада, влада громадських організацій, інформаційна влада.

Особливості політичної влади:

- Здатність, готовність суб'єкта влади виявити політичну волю.
- Охоплення всього політичного простору взаємодією різних політичних суб'єктів. Влада – засіб за допомогою якого суб'єкти влади здійснюють політичний вплив на суспільство в цілому.
- Наявність політичних організацій, через які суб'єкт політичного волевиявлення здійснює політичну діяльність.
- Осмислення політичного інтересу і політичних потреб.
- Забезпечення соціального панування в суспільстві суб'єкта політичної влади.
- Інструментальність політичної влади. Важливо пам'ятати, що політична влада є (чи має бути) лише засобом здійснення політики, а не її ціллю.

Структура політичної влади

• Влада політико-державна і політико-недержавна (влада політичних партій, суспільно-політичних організацій і рухів, влада органів місцевого самоврядування, і таке ін.)

• Кожний із інститутів політичної влади в середині поділяється на окремі складові елементи. Так, державна влада поділяється на законодавчу, виконавчу і судову.

• Виділяють різні види влади: федеральну (загальнодержавну), регіональну і місцеву.

• Шляхи завоювання, досягнення політичної влади: політична реформа; політична революція; контрреволюція; мілітаристський спосіб; різного роду політичні перевороти.

Основні функції політичної влади:

- підтримання суспільного порядку і стабільності;
- виявлення, обмеження і розв'язання конфліктів;
- досягнення суспільної злагоди (консенсусу);
- примус за ради соціально значущих цілей і збереження стабільності;
- управління справами суспільства.

Ресурси політичної влади – це потенційні можливості, які нею використовуються в процесі здійснення власних повноважень, функцій.

Ресурси політичної влади:

- Економічні ресурси – це матеріальні цінності, необхідні для суспільного та особистого виробництва і споживання, гроші як їх загальний еквівалент, техніка, родючі землі тощо.

- Соціальні ресурси – здатність підвищувати або знижувати статус, місце в соціальній стратифікації. Сюди входять такі показники, як посада, престиж, освіта, соціальне забезпечення, тощо.

- Культурно-інформаційні ресурси – знання та інформація, а також засоби їх отримання і розповсюдження: інститути науки і освіти, засоби масової інформації.

- Політико-правові ресурси: конституція, закони, програмні документи політичних партій.

Утилітарні, нормативні, примусові ресурси політичної влади (А. Етціоні)

Основні типи політичної влади:

- традиційна (консервативна, спадкова) влада ґрунтується на звичках підкорятись владі, вірі в непохитність встановленого порядку;

- харизматична (вождистська) влада ґрунтується на вірі у виняткові якості і велич особистості вождя;

- легальна (законна) влада ґрунтується на підкоренні законам, на основі яких демократично вибираються і діють представники влади.

5.3. Легітимність політичної влади

Однією із найважливіших характеристик політичної влади є її легітимність. Легітимною є влада, з існуванням якої погоджується народ. Дослідники приділяють багато уваги з'ясуванню суті легітимності. Зокрема, С. Лінсет визначав легітимність як "здатність системи створювати та підтримувати у людей переконання у тому, що існуючі політичні інститути є найкращими із можливих для суспільства".

М. Вебер розробив типологію легітимності (панування), виділивши три основні її типи:

1) *традиційне* панування, яке опирається на силу традицій. Накази керівників є правомочними, оскільки відповідають звичаям та історичним прецедентам. Прикладом традиційного панування є монархії;

2) *харизматичне* панування (від грец. *harisma* – особливий дар) базується на особистій відданості людей, їх переконанні у надзвичайному да правителя. Зразки харизми М. Вебер бачив у Христі, Магометі, Цезарі, Наполеоні, Леніні та ін.;

3) *легальне* (раціональне) панування ґрунтується на підпорядкуванні усій системі законів, які встановлюються та застосовуються у відповідності з конкретними постійними принципами.

Названі М. Вебером три ідеальні (чисті) типи у реальності найчастіше функціонують у формі комбінації цих типів легітимності.

Д. Істон виділяє інші джерела підтримки влади та політичного режиму: ідеологічні принципи; прихильність до структур і норм режиму відданість владі з причини позитивної оцінки особистих якостей суб'єктів влади (напр., президента). Відповідно, *Д. Істон* виділяє такі різновиди легітимності:

1) *ідеологічна легітимність* опирається на ідеологічні принципи та переконання громадян у цінності політичного ладу як найкращого, підкріплюється інтенсивною пропагандою. Прикладом *Д. Істон* називає колишній СРСР;

2) *структурна легітимність* опирається на прихильність громадян до механізму і норм політичного режиму. Як приклад – Великобританія з її демократичними традиціями та парламентаризмом;

3) *особистісна (персональна) легітимність* опирається на віру громадян у особисті якості політичного лідера, його спроможність належно використовувати політичну владу. Вона базується на симпатії громадян до лідера, їх раціональному розрахунку. Прикладом такого типу легітимності *Д. Істон* вважає США, де президент повинен володіти персонально легітимністю.

Джерелами легітимації влади є:

- участь громадян в правлінні, що створює відчуття причетності людини до політики, здійснюваної органами влади;
- легітимізація шляхом адміністративної, економічної, військової, освітньої та іншої діяльності влади. Легітимність влади у цьому випадку лежить від ефективності такої діяльності;
- легітимізація шляхом застосування сили; чим нижчий рівень легітимності, тим сильніший примус.

Проблема легітимації є важливою для будь-якого політичного режиму. Навіть диктатори не можуть безмежно будувати свою владу виключно і насильстві. Найбільшим потенціалом легітимності володіє демократичний режим. Таким чином проблема легітимації має важливе значення для політичної влади і суспільства, вона є однією із найважливіших проблем політичної науки.

ЛЕКЦІЯ 6. ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА СУСПІЛЬСТВА

- 6.1. Політична система як сукупність владних інститутів.
- 6.2. Структура політичної системи.
- 6.3. Типологія політичних систем.
- 6.4. Поняття політичного режиму.

6.1. Політична система як сукупність владних інститутів.

Система – це певна кількість взаємопов'язаних елементів, що утворюють стійку цілісність, мають певні інтегративні особливості, притаманні саме цій спільності.

Політична система – це цілісна, інтегрована сукупність політичних суб'єктів, структур і відносин, що відображає інтереси усіх політичних і соціальних сил суспільства.

Основними ознаками політичної системи:

- взаємозв'язок групи елементів;
- утворення цими елементами певної цілісності;
- внутрішня взаємодія всіх елементів;
- прагнення до самозбереження, стабільності та динамізму;
- здатність вступати у взаємовідносини з іншими системами.

Визначальним елементом політичної системи є держава. Крім неї у політичну систему суспільства входять *політичні партії, профспілки, асоціації, ініціативні групи, групи впливу й тиску, соціально-політичні рухи та інші об'єднання*, змістом діяльності яких є політичні процеси.

6.2. Структура політичної системи.

Структуру політичної системи складають такі основні компоненти:

• *політичні відносини* – взаємини суб'єктів політики з приводу завоювання та здійснення влади (міжкласові, внутрішньокласові, міжнаціональні, міждержавні);

• *політична організація суспільства* – це система інститутів, в межах яких відбувається політичне життя суспільства; вона складається з власне політичних організацій (держава, політичні партії, політичні рухи), політизованих організацій (народні рухи, профспілки), неполітичних організацій (об'єднання за інтересами);

• *засоби масової інформації* – розгалужена мережа установ, які займаються збором, обробкою, поширенням інформації, пропагуючи вироблені політичні та правові норми;

• *політичні принципи та норми*, які формують політичну поведінку і свідомість людини відповідно до цілей і завдань політичної системи;

- *політична свідомість* – сукупність політичних ідей, відображення політичних документах, правових нормах тощо;
- *політична культура* – це сукупність уявлень про різні аспекти політичного життя.

Виділяють такі функції політичної системи:

- 1) вироблення політичного курсу держави та визначення цілей і завдань розвитку суспільства;
- 2) організація діяльності суспільства на виконання цілей, завдань політичної програми держави;
- 3) координація окремих елементів суспільства;
- 4) легітимізація (діяльність, спрямована на узаконення політичної системи);
- 5) політична соціалізація (включення людини в політичну діяльність);
- 6) артикуляція інтересів (пред'явлення вимог до осіб, що приймають політичні рішення);
- 7) узгодження та впорядкування інтересів, потреб соціальних верств населення;
- 8) інтеграція всіх елементів суспільства навколо єдиних для всього роду соціально-політичних цілей і цінностей;
- 9) політична комунікація складових політичної системи та ін.

6.3. Типологія політичних систем

Традиція класифікації різноманітних політичних систем почала складатися ще у стародавні часи. Розв'язання проблеми типології політичної системи почалося за часів *Платона*, який вирізняв *монархію, аристократію, демократію*. Розширив класифікацію форм правління *Арістотель*, запропонувавши шестичленну систему: *монархія, тиранія, аристократія, олігархія, політея, демократія*.

Марксисти, опираючись на класові пріоритети, типологізували політичну систему так: *рабовласницька, феодална, буржуазна, соціалістична*.

За характером розподілу влади політичні системи класифікуються на *авторитарні* та *плюралістичні*. Суть авторитаризму – зосередження влади у єдиному центрі, а плюралістична політична система характеризується дифузією влади, широкими правами та свободами, відкритою конкуренцією у боротьбі за владу. Німецький політолог та соціолог *М. Вебер* запропонував поділити політичні системи на *традиційні, раціональні, бюрократичні*.

Наприкінці 50-х рр. XX ст. американський політолог *Г. Алмонд* виділив такі чотири типи політичних систем: *англо-американський, континентально-європейський, доіндустріальний чи частково індустріальний, тоталітарний*. Характерними рисами англо-

американської політичної системи (США, Канада, Англія) є чіткий розподіл влад, наявність механізму стримувань і противаг, висока організованість, стабільність. У континентально-європейських політичних системах (ФРН, Австрія, Швейцарія та ін.) домінують елементи, притаманні англо-саксонській політичній системі, але тут помітнішим є вплив традицій, структур, які прийшли з індустріальної епохи. Доіндустріальний і тоталітарний типи політичної системи характеризуються, як правило, відсталістю, нестабільністю, низьким рівнем політичної культури.

У сучасній західній науці вирізняють такі основні типи політичної системи:

- військові та громадянські;
- консервативні та ті, що трансформуються;
- завершені та незавершені (основний критерій такого поділу – наявність усіх складників системи);
- мікроскопічні, макроскопічні, глобальні;
- традиційні та модернізовані;
- демократичні, авторитарні, тоталітарні.

6.4. Поняття політичного режиму.

Політичний режим – це сукупність характерних для певного типу держави політичних відносин, засобів і методів реалізації влади, наявних стосунків між державною владою і суспільством, домінуючих форм ідеології, стану політичної культури.

Чотири основних елементи суспільного життя, які виступають індикаторами політичного режиму:

- 1) свобода особистості;
- 2) поділ влади та система стримувань і противаг;
- 3) статус опозиції;
- 4) тип політичної культури (політична ідеологія).

· **Тоталітарна влада характеризується такими рисами:**

- а) єдина і обов'язкова для всіх громадян ідеологія;
- б) концентрація влади за принципом вождизму в руках однієї партії;
- в) відсутність прав людини, терор;
- г) державна монополія на засоби інформації. Принцип тоталітарної влади – дозволено все, що наказано владою, все інше заборонено.

Авторитарна влада характеризується:

- а) наявність у суспільстві економічного плюралізму;
- б) формування громадянського суспільства;
- в) відсутністю чіткої ідеології. Домінує ідея закону і порядку;
- г) відсутність поділу влади (за умов жорсткого авторитаризму);

д) виникненням політичних партій, які існують в рамках підтримки політичного режиму;

е) влада здійснюється однією людиною або невеликою групою людей. Основний принцип – дозволено все, що не має відношення до політики.

Демократична влада характеризується:

а) загальним голосуванням;

б) суперництвом (змаганням) партій;

в) регулярними виборами;

г) наявністю широких політичних прав громадян і умови їх реалізації. Принцип демократичної влади – дозволено все, що не забороняється законом.

Ліберальна влада характеризується:

а) наявністю у суспільстві економічного і політичного плюралізму;

б) відсутністю чіткої державної ідеології. Домінування ідеї прав людини;

в) влада здійснюється у рамках конституційного порядку;

г) засоби мобілізації населення – діалог з різними партіями і політичними рухами. Основний принцип ліберальної влади – дозволено все, крім заміни влади.

Демократія – форма політичного, державного устрою, яка базується на визнанні народу як джерела влади, його права брати участь у вирішенні суспільних, державних питань, на визнанні принципів свободи, рівності та інших прав громадян, що передбачає введення правових і процедурних гарантій їх реалізації у всіх сферах життя суспільства. **В наш час термін “демократія” використовується в кількох значеннях:**

- Форма правління, при якій політичні рішення приймають безпосередньо всі без виключення громадяни, які діють у відповідності з правилами правління більшості, називається прямою демократією або демократією участі.

- Форма правління, при якій громадяни здійснюють своє право прийняття рішення не особисто, а через своїх представників, вибраних ними і відповідальних перед ними, називаються представницькою, або плюралістичною демократією.

- Форма правління, при якій влада більшості реалізується в рамках конституційних заборон, що мають своєю метою гарантування меншості умов для здійснення певних індивідуальних або колективних прав, таких, наприклад, як свобода слова, віросповідання і т.д, називається ліберальною або конституційною демократією.

- Форма правління, при якій будь-яка політична або соціальна система незалежно від того, чи є вона дійсно демократією, чи ні,

ставить собі за мету звести до мінімуму соціальні та економічні відмінності, особливо ті, які викликані нерівним розподілом приватної власності, називається соціальною демократією, крайнім виразом якої є соціалістична демократія.

Ознаки демократії:

- Юридичне визнання та інституціональне виявлення суверенітету, верховної влади народу. Тільки народ, а не монарх, аристократія, бюрократія або духовенство, виступає офіційним джерелом влади. Суверенітет народу виявляється в тому, що тільки йому належить установча, конституційна влада в державі, що він обирає своїх представників і може періодично змінювати їх, а у багатьох країнах має також право безпосередньо брати участь у розробці і прийнятті законів за допомогою народних ініціатив і референдумів.

- Періодична виборність основних органів державної влади. Демократичною може бути лише та держава, у якій особи, що здійснюють верховну владу, обираються, причому обираються на певний, обмежений строк.

- Рівність прав громадян при участі в управлінні державою. Цей принцип потребує як мінімум рівності виборчих прав. А у сучасній, організованій політичній системі він передбачає також свободу створювати політичні партії та інші об'єднання для вираження волі громадян (розбудова громадянського суспільства), свободу думок, право на інформацію і на участь в конкурентній боротьбі за зайняття керівних посад у державі.

Прийняття рішень більшістю і підкорення нею меншості при їх здійсненні.

Принципи демократії:

- принцип більшості;
- дотримання та охорону прав меншості;
- принцип поділу влади;
- принцип виборності органів влади;
- принцип рівноправності;
- принцип плюралізму;
- принцип багатопартійності;
- принцип гласності;
- принцип свободи;
- принцип незалежного контролю;
- наявність розвинених місцевих органів самоуправління;
- верховенство права;
- наявність вільних ринкових відносин;
- закріплення конституцією прав та свобод громадян;
- свобода ЗМІ та ін.

Інститути демократії. Політична демократія є системою соціально-політичних інститутів, в яких втілюються і реалізуються принципи демократичної культури. До їх числа належать інститути представницької і прямої демократії, органи законодавчої, виконавчої влади, інститути права, політичні партії, засоби масової інформації, та інші суспільно-політичні організації.

Технології демократії: вибори, голосування, плебісцити, референдуми, делегування повноважень, переговори, компроміси, тощо.

Організаційні форми демократії. Демократія існує в певних організаційних і правових формах – представницькій і безпосередній (прямій).

Представницька (репрезентативна) демократія – головна форма здійснення державної влади через виборні органи та вільно обраних представників, які не тільки діють від імені своїх виборців, а й звітують перед ними. Її повноваження обмежуються тим колом питань, які, відповідно до конституції, вимагають вирішення самим народом.

Безпосередня (пряма) демократія – форма, за якої громадяни особисто беруть участь у здійсненні державної влади. На відміну від представницької, дана форма передбачає пряме волевиявлення народу при виробленні та прийнятті державних рішень.

Сучасні концепції демократії: демократія класичного лібералізму, колективістська демократія, плюралістична демократія, елітарна демократія.

ЛЕКЦЯ 7. ДЕРЖАВА В ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ СУСПІЛЬСТВА

7.1. Поняття, природа й теорії виникнення держави.

7.2. Основні ознаки та функції держави.

7.3. Форми державного правління і національно-територіального устрою держави.

7.1. Поняття, природа й теорії виникнення держави

Держава є основним інститутом політичної системи суспільства. Вона концентрує в собі владні відносини, які торкаються інтересів і потреб усіх членів суспільства.

Поняття "держава" трактується у таких значеннях:

- як спільнота людей, яка проживає на певній території і згрупована в ціле органами державної влади;
- як система організацій, установ, інститутів, які володіють верховною владою на певній території.

Держава – це організація політичної влади домінуючої частини населення у соціально-неоднорідному суспільстві, яка забезпечує

цілісність і безпеку суспільства, здійснює управління загальносуспільними справами.

У різних філософських, соціологічних, політологічних концепціях поняття має неоднаковий зміст. Наприклад, представники юридичного позитивізму (*К. Гербер, А. Есмен, П. Лабанд* та ін.) визначали державу і правову форму для сукупного життя народу, як "юридичне уособлені нації". Розробник соціологічної теорії держави *Р. Ієрінг* вважав, що держава – це соціальна організація примусової влади, яка на перший план ставить суспільні інтереси у порівнянні з особистими.

Анархісти (*М. Штірнер, П. Прудон, М. Бакунін, П. Кропоткін*) визначали державу як організацію, яка обмежує свободу індивіда та будується на рабстві праці. Російський економіст та філософ *П. Струве* розглядав державу як надкласову силу, яка інтегрує усі верстви і класи суспільств. Американський політичний діяч *О. Гамільтон* вбачав у державі як правового гаранта власності та розвитку бізнесу, так й інтегратора усього суспільства для досягнення загальнонаціональних цілей.

Основні теорії виникнення держави можна згрупувати у такі основні групи:

1) *Теологічна* теорія (представники – ідеологи релігій Стародавнього Сходу, католицької церкви, ісламу). Ця теорія пояснює походження держави Божою волею. Звідси виводиться залежність держав від релігійних організацій і діячів, покора усіх перед державною владою.

2) *Патріархальна* теорія (представник – *Арістотель*). Держава - це результат розвитку сім'ї. Абсолютна влада правителя є продовженням влади батька у сім'ї.

3) *Договірна* теорія (представники – *Г. Гроцій, Т. Гоббс, Ж.-Ж. Руссо* та ін.). Держава – це результат договору, укладеного між суверенним правителем і людьми. Появі держави передувал "природній стан", коли люди мали "природні права" (*Ж.-Ж. Руссо*) або коли йшла "війна всіх проти всіх" (*Т. Гоббс*).

4) *Психологічна* теорія (представники – *Л. Петражицький, Дж. Фрезер* та ін.). Держава – це організація, яка утворилася для керівництва суспільством з боку визначених осіб. Це керівництво є необхідне, бо люди мають психологічну потребу у підпорядкуванні.

5) *Теорія насильства* (представники *Л. Гумплович, Є. Дюрінг*). Походження держави пояснюється актом насильства, завоюванням одного народу іншим. З метою підкорення завойованих народів створюється держава як особливий апарат примусу.

6) *Марксистська (класова)* теорія (*К. Маркс, Ф. Енгельс*) пов'язує виникнення держави одночасно з поділом суспільства на класи. Суть держави - фактична диктатура певного (панівного) класу.

7.2. Основні ознаки та функції держави

Основними ознаками держави є:

1. *Наявність системи суверенної політичної влади* (законодавчої, виконавчої, судової). Суверенітет держави означає, що держава володіє найвищою і необмеженою владою над внутрішніми суб'єктами в межах своїх кордонів, а інші держави повинні визнавати це.

2. *Територія*. Держава нерозривно пов'язана з певною територією, на яку поширюється її влада, а закони мають обов'язкову силу. Територія включає землю, надра, повітряний та водний простори.

3. *Монополія на легальне застосування сили*. Для цього держава створює спеціалізовані органи примусу, які використовують у ситуаціях, встановлених законом. Діапазон державного примусу постягується від обмеження свободи до фізичної ліквідації людини.

4. *Наявність державної мови*, якою визнається мова націй, котра складає більшість населення держави.

5. *Апарат держави*, тобто наявність системи органів і установ, які здійснюють функції державної влади (управління, регулювання, контроль). Апарат, як правило, складається з представницьких органів (парламент, органи місцевого самоуправління та самоврядування), виконавчо-розподільчих органів (президент, уряд та його регіональні органи), судові органи, прокуратура, органи державного контролю.

6. *Наявність національної правової системи*. Кожна держава функціонує в межах визначеної правової системи. Правова система держави закріплює санкціоновані державою нормативні регулятори суспільного життя, яким повинні підпорядковуватися усі суб'єкти і об'єкти політики.

7. *Населення*. Держава охоплює своїм впливом усіх людей, які перебувають у межах держави. Жодна особа не може існувати за межами держави і не підкорятися їй, бо приналежність до держави є суспільною необхідністю і регулюється правом.

Під *функціями* держави розуміють основні напрямки її діяльності, які розкривають її соціальну сутність і призначення. *Внутрішніми функціями держави є:*

- *економічна (господарська) функція* – держава як організатор та координатор економічних процесів;

- *соціальна функція* – держава як організатор соціального забезпечення громадян;

- *підтримка законності та правопорядку* – держава гарантує елементарний порядок у суспільстві та захищає суспільний лад від дестабілізації;

• *встановлення норм*, дотримання яких є обов'язковим для усіх юридичних та фізичних осіб і покликане забезпечити функціональні стабільність суспільства;

- *законодавча*;
- *культурно-виховна*;
- *наукова*;
- *спортивна*;

• *функція узгодження інтересів* різних соціальних груп та індивідів, розв'язання соціальних конфліктів;

• *фіскальна функція* – збір коштів у вигляді податків для утримання державного апарату та фінансування соціальної сфери. *Зовнішніми функціями держави є:*

- *функція оборони та національної безпеки*;
- *розвиток відносин співробітництва з іншими державами*;
- *інноваційна функція* (використання інтелектуальних досягнень, технологій інших держав тощо).

За часом виконання усі функції держави можна розділити на тимчасові та постійні. Якщо тимчасові функції здійснюються лише на певному етапі існування держави (наприклад, під час війни, надзвичайних ситуацій), і постійні функції реалізуються протягом усього часу існування держави.

Функції держави, їхній зміст змінюється залежно від історичної епохи. Існують відмінності й у тлумаченнях функцій держави у різних політичних теоріях:

1) *Марксист* акцентують увагу на класових функціях держави;

2) На думку представників *класового лібералізму* (*І. Бентам, Б. Констан* та ін.), держава виконує виключно функції правового регулювання відносин між автономними, вільними громадянами і не повинна втручатися у економічну та соціальну сферу;

3) Представники *соціального лібералізму* (*Д. Кейнс* та ін.) вважали, що держава повинна активно втручатися в економічне життя, виконувати фіскальну, соціальну функції;

4) Різноманітні *концепції "плюралістичної демократії"* (*Г. Ласкі, М. Дюверже* та ін.) на перший план виводять владні функції держави, яка має виконувати роль координатора і арбітра між конкуруючими політичними силами, забезпечувати правові умови для вільної політичної конкуренції;

5) *Неоконсервативні течії* (тетчеризм, рейганізм) виступають за сильні політико-владні функції держави і проти економічної та соціальної функцій, які, на їх думку, породжують утриманську психологію та бюрократизацію суспільства. Основними функціями мають бути створення гарантій для внутрішньої та зовнішньої безпеки, підтримка політичної та духовної єдності націй, формування національно-державницької свідомості.

7.3. **Форми державного правління і національно-територіального устрою держави**

Важливою характеристикою держави є поняття "*форми держави*". Це поняття включає у себе такі компоненти, як форма державного устрою, форма державного правління та політичний режим.

Під "*державним правлінням*" розуміється спосіб організації і здійснення державної влади. Традиційно виділяють такі форми державного правління, як *монархія* та *республіка*.

Монархія (від гр. *monarchia* – одновладдя) – це форма державного правління при якій верховна державна влада повністю або частково зосереджується в руках одноосібного глави держави і передається у спадок. Історичними формами монархії є: *абсолютна* та *конституційна* (обмежена) монархії. Абсолютна монархія характеризується повновладдям глави держави, а в конституційній – повноваження глави держави обмежується конституцією. Різновидами конституційної монархії є *дуалістична* (монарх володіє виконавчою владою і частково – законодавчою) і *парламентська* (монарх володіє законодавчою владою і частково – виконавчою). Абсолютна більшість сучасних монархій – парламентського типу (Великобританія, Данія, Швеція, Японія та ін.).

Альтернативною до монархії формою правління є *республіка*. Вона характеризується здійсненням вищої державної влади виборним колегіальним органом, який формується населенням (або його частиною) на визначений час. Республіками є більшість сучасних держав. Різновидами республіки є *парламентська*, *президентська* та *парламентсько-президентська*.

Парламентська республіка. Верховенство в системі державної влади належить парламенту, який формує уряд. Парламент може висловити урядові вотум недовіри, наслідком чого є або відставка уряду, або розпуск парламенту та проведення дострокових парламентських виборів. Уряд володіє виконавчою владою, інколи – законодавчою ініціативою, а також правом клопотати перед президентом за розпуск парламенту. Функції президента в основному зводяться до представницьких.

Президентська республіка. Президент обирається народом, є главою держави і очолює виконавчу владу. Посади прем'єр-міністра немає. Членів уряду призначає президент, однак у деяких державах (наприклад, у США) ключових міністрів затверджує парламент. Президент не має права розпустити законодавчий орган, а депутати парламенту не можуть вплинути на дострокове переобрання президента, окрім як через механізм *імпичменту*. Разом із президентом іде у відставку весь уряд.

Парламентсько-президентська республіка. Глава держави (президент) особисто пропонує склад уряду, який обов'язково повинен затверджуватися парламентом. Президент обирається на всенародних виборах. Виконавчу владу очолює прем'єр-міністр.

Державний устрій – це поділ держави на певні складові та розподіл влади між нею (державою) та цими складовими. Історично склалися три форми державного устрою: *унітарна держава, федерація, конфедерація.*

Унітарна держава. Принцип унітаризму означає таку побудову держави, за якої верховна суверенна влада повністю зосереджена в центрі, складові держави (області, департаменти, воєводства тощо) не мають ознак політико-державної самостійності й є тільки адміністративно-територіальними підрозділами. Для унітарної держави характерна наявність єдиної системи централізованої державної влади, юрисдикція якої поширюється на всю територію країни. Існує єдине громадянство, єдина судова система, єдина конституція. Деякі унітарні держави (Італія, Португалія, Україна та ін.) включають автономні утворення.

Федерація – це союзна держава, яка складається з державних утворень, які мають юридичну і, відповідно, політичну самостійність. Принцип федералізму полягає у розмежуванні сфер компетенції федеральної центральної влади та влади суб'єктів федерації. Цей принцип передбачає договірність у прийнятті спільних рішень, рівне представництво в органах федеральної влади. Територія в політико-адміністративному відношенні не є єдиним цілим, а складається з суб'єктів федерацій. Суб'єкт федерації наділяється установчою владою, має право прийняти власну конституцію, мати свою судову та правову системи. Федеральні закони мають безумовний пріоритет над регіональними. У конституціях федерацій розмежується компетенція федеральних і місцевих органів влади. У складі федерації може бути різна кількість суб'єктів: у США – 50, в Канаді – 10, у ФРН – 16, в Австрії – 9 і т. д. До компетенції центральної влади в федерації належать питання розв'язання конфліктів між суб'єктами федерацій, оборони країни, зовнішньої політики, фінансів, оподаткування, організації структур і діяльності вищих органів влади.

Конфедерація – це союз суверенних держав, який створюється для досягнення конкретної спільної мети. Принцип конфедералізму передбачає збереження повної юридичної та політичної самостійності держав-членів конфедерації, відсутність центральних органів влади, уніфікованого законодавства, єдиного громадянства, судової системи. Взаємини між суб'єктами конфедерації ґрунтуються лише на добровільних договірних засадах для координації дій у розв'язанні конкретних спільних проблем.

ЛЕКЦІЯ 8. ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ ТА ПАРТІЙНІ СИСТЕМИ

8.1. Сутність, типологія та функції політичних партій.

8.2. Типологія партійних систем.

8.1. Сутність, типологія та функції політичних партій

Термін "*партія*" (від лат. *partio* – ділю, розділяю) у перекладі з латини означає частину, якоїсь великої спільноти. *Політична партія – це організована частина суспільства, члени якої об'єднуються з метою вибороти владу в державі та утримати її.* У Законі України "*Про об'єднання громадян*" політична партія визначається як "об'єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, які мають головною метою участь у виробленні державної політики, формуванні органів влади, місцевого та регіонального самоврядування і представництво в їх складі".

Перші згадки про політичні партії зустрічаються ще у мислителів Стародавнього світу. Так, грецький мислитель *Арістотель* писав про боротьбу в VI ст. до н. е. в м. Аттиці між партіями *педієїв* (великих землевласників, мешканців рівнини), *параліїв* (торговельно-ремісниче населення побережжя) і *діакріїв* (селяни, жителі гористої місцевості).

У Давньому Римі точилася боротьба між партією *оптиматів* (представники патриціанської знаті) та партією *популярів* (представники переважно сільських плебеїв).

У середні віки існуючі політичні угруповання – "партії" – виступали тимчасовими об'єднаннями. Їх виникнення було наслідком боротьби між різними верствами суспільства. Так, боротьба між Священною Римської імперією і папством у XII–XV ст. ст. вилилася у боротьбу між партією *гвельфів* (представники інтересів торговельно-ремісничих верств, прихильники світської влади римського папи) і партією *гіббелінів* (захищати інтереси феодалів, виступали на підтримку сильної імператорської влади).

Прототипи сучасних політичних партій з'явилися у період раних буржуазних революцій. Проте повністю вони сформувалися у часи Великої Французької революції – *конституціоналісти, жирондисти, якобіни*. США після проголошення незалежності наприкінці XVIII – на початі XIX ст. виникли партії *федералістів і антифедералістів*. У Великобританії *консервативна* партія (відстоювала інтереси земельної аристократії та вищого духовництва англіканської церкви) заснована 1867 р., а *ліберальна* (репрезентувала інтереси дворянства, торговельної та фінансової буржуазії) сформувалася в середині XIX ст.

Політичні партії у сучасному розумінні остаточно сформувалися лише в середині XX ст. одночасно з еволюцією виборчого права в напрямку до утвердження прямих, рівних, загальних виборів при

таємному голосуванні. У сучасному світі налічується понад вісімсот партій, які об'єднують близько сотні мільйонів членів.

Перші наукові уявлення про партії пов'язані з такими мислителями та політичними діячами, як *Ш.-Л. Монтеस्क'є, Ж.-Ж. Руссо, Дж. Вашингтон, Дж. Медісон, А. де Токвіль, Е. Берк*. Істотне місце проблемам політичних партій приділяли мислителі початку ХХ сторіччя: *М. Вебер, Г. Моска, В. Парето, Р. Міхельс, Дж. Бранс* та ін.

Послідовники теорії *Ж.-Ж. Руссо* про всезагальне благо розглядали партії як зло, як засіб роз'єднання суспільства, як вияв домінування вузькогрупових інтересів над інтересами народу. Приблизно так само оцінювали роль партій й "батьки-засновники" Конституції США *Дж. Вашингтон, О. Гамільтон* та ін. Але навіть вони, а тим більше їх наступники, не могли не зважати на те, що люди мають відмінні політичні уподобання, у т. ч. й щодо таких засадничих понять як свобода, рівність, справедливість.

Серед чинників, які викликають утворення політичних партій, виділяють такі:

- наявність у певних соціальних груп специфічних інтересів, реалізація яких вимагає утворення партій;
- різні погляди щодо політичного устрою суспільства та інших конкретних політичних питань;
- незадоволення частини суспільства своїм становищем та наявність нагальної потреби діяти, щоб змінити його;
- наявність міжнаціональних конфліктів та міжконфесійних протиріч, коли партії формуються насамперед навколо національних чи релігійних ідей.

Виникнення партій не є випадковим явищем. Їхня поява зумовлена об'єктивними потребами розвитку суспільства; вони є центром кристалізації політичних інтересів, засобом контролю діяльності уряду, розвитку демократії, громадянського суспільства, формування громадської думки.

Історичний досвід показує, що партії можуть виникати на базі політичного руху або громадського об'єднання певної групи людей, перетворюючись на організацію для досягнення своєї мети шляхом розгортання політичної діяльності.

Уявлення про ту чи іншу партію дають:

- 1) мета партії – завоювання й здійснення влади окремо або в коаліції;
- 2) характер організації партії;
- 3) зміст ідеології партії;
- 4) діяльність партії щодо забезпечення соціальної бази, підтримки з боку населення.

За визначенням *М. Вебера*, партії у своєму розвитку пройшли три стадії: аристократичне угруповання, політичний клуб, масова партія. Проте ці стадії пройшли лише дві англійські партії – лібералів і консерваторів торів. Більшість політичних партій формувалися як масові.

На першому, *аристократичному*, етапі партії були своєрідними кланами, згрупованими довкола правлячої верхівки. До них входили вибрані члени найближчого оточення правителів. Етап *політичного клубу* пов'язаний з ускладненням соціально-політичної структури суспільства, виникненням плюралізму і конкуренції у сфері політики. Партії набувають чіткішої організації та ідейно-політичної побудови. З клубних структури виникло чимало буржуазних політичних партій. У другій половині XIX ст. у Європі виникають масові партії, які характеризуються великою кількістю членів, більшою організованістю, впливистію на широкі верстви суспільства. Першою масовою партією було створене у 1861 р. Ліберальне товариство реєстрації виборів в Англії.

На еволюційно-історичному шляху розвитку партій можна виділити такі головні характерні етапи:

1) *Зародження нової партії* в надрах старої державної, законодавчої та політичної системи як відповідна реакція на загострення протиріч у суспільстві.

2) *Боротьба партії за владу*: пошук засобів, форм, методів, сил, здатних дестабілізувати та дискредитувати державний лад і правлячу партію; поразка або перемога усіх громадських сил, які стоять за нею і підтримують її.

3) *Конструювання нового державного і законодавчого механізму*: проведення кадрової політики, яка б відповідала інтересам правлячої партії; визначення своєї ролі в державному механізмі.

4) *Формування матеріально-технічної бази діяльності* партії та фінансових джерел її існування.

5) *Систематична розробка партією головних напрямків її діяльності* з одночасним розвитком її організаційної структури, форм і методів роботи з метою запобігання загостренню протиріч.

Сучасні політичні партії характеризуються складною структурою, в якій можна, насамперед, виділити такі елементи, як: лідери партії, партійний апарат, ідеологи партії, рядові члени партії. Істотну роль у визначенні політичного впливу партії відіграє "*партійний електорат*", "*симпатисти*", "*меценати*".

Ознаки політичних партій:

- певна тривалість існування в часі;
- наявність організаційної структури;
- прагнення влади;
- пошук народної підтримки.

У наш час стає все більш очевидною суперечлива сутність політичних партій. Як зазначав Ж. Клемансо, партії – це водночас добро і зло. *"Добро – тому, що вони є колективною силою у боротьбі за прогрес. Зло – тому, що вони рано чи пізно уподібнюються церкві з її ієрархією та дисципліною, а такі організації обмежують можливості видатних особистостей, які в колективі змушені опускатися до загального середнього рівня"*. У природі політичних партій закладена вада, виявлена ще Р. Міхельсом: будучи створені як засіб досягнення соціально-групової мети, партії самі швидко стають метою самих себе: починають дбати переважно про свій добробут і успіх на виборах.

За сучасних умов політичні партії стають ключовим елементом демократії, рушійною силою процесів трансформаційних зрушень. Вони є головною силою, що формує провідні інститути політичного вибору, визначають демократичну легітимність влади.

У демократичному суспільстві *"західного зразка"* політичні партії відіграють роль сполучної ланки між виборцями, їхніми інтересами, з одного боку, та державними установами, інституціями, де приймаються рішення, з другого. Це своєрідні канали політичної взаємодії між різними елементами *"громадянського суспільства"* та *"правової держави"*. Саме політичні партії та рухи відіграли провідну роль у переході від авторитарного до посткомуністичного управління після 1989 р. у Східній та Центральній Європі.

Функції політичних партій.

Важливе місце у розумінні сутності партій та оцінці їхньої ролі у житті суспільства посідає визначення функцій політичних партій.

Так, американський політолог Л. Меркл називає такі головні функції політичних партій:

- підбір партійних і державних лідерів;
- рекрутування і соціалізація нових членів;
- вироблення заходів щодо впливу партій на суспільні інституції

та соціальне середовище;

• розв'язання внутрішніх партійних протиріч, які виникають у процесі діяльності та будь – якого роду інших внутрішніх проблем.

К. фон Бойме виокремлює чотири функції політичних партій:

- визначення мети;
- акумуляція та вираження соціальних інтересів;
- мобілізація та соціалізація громадськості у межах системи,

особливо на виборах;

- "рекрутування" еліти та формування уряду.

Типи політичних партій.

Типологія політичних партій здійснюється за різними критеріями. Виокремимо найголовніші критерії класифікації та типи політичних партій.

1. *За типом організаційної структури* виділяють: кадрові, масові, партії виборців .

2. *За класовим характером і соціальною сутністю* виділяють: робітничі, буржуазні, селянські, націоналістичні, конфесійні .

3. *За способом функціонування:* демократичні, авторитарні, тоталітарні.

4. *За ставленням до існуючого суспільного ладу:* революційні, реформістські, ліберальні, консервативні.

5. *За місцем і роллю в політичній системі:* правлячі або неправлячі, легальні або нелегальні, опозиційні.

6. *За місцем у спектрі політичних сил:* ліві, центристські, праві.

7. *За політичними цілями та ідеологією:* комуністичні, соціал-демократичні, ліберальні, консервативні, націоналістичні та інші.

8.2. Типологія партійних систем.

Партійна система – це сукупність партій, які тісно пов'язані між собою і з політичною системою й беруть реальну участь у здійсненні влади.

Типологія партійних систем:

1. Однопартійна (Куба, Монголія, Заїр);
2. Гегемоністська (Мексика);
3. Домінантна (Японія, Індія);
4. Двопартійна (США, Великобританія, Канада);
5. Помірного плюралізму (Бельгія, ФРН);
6. Крайнього (поляризованого) плюралізму (Італія, Нідерланди);
7. Атомізовані (Малайзія).

ЛЕКЦІЯ 9. ПОЛІТИЧНІ ЕЛІТИ ТА ЛІДЕРСТВО

9.1. Політична еліта: сутність, функції, типологія.

9.2. Сутність, типологія та механізм політичного лідерства.

9.1. Політична еліта: сутність, функції, типологія

Еліта (від франц. *elite* — краще, відбірне, відібране, вибране) – вищі соціальні групи в системі соціальної ієрархії. Цим поняттям позначають провідні верстви суспільства, які здійснюють керівництво у певних галузях суспільного життя. ***Політична еліта*** – це самостійна, вища, відносно привілейована група людей, яка бере безпосередню участь у здійсненні державної влади та в управлінні суспільством. Політична еліта складається з правлячої еліти та контреліти.

Існування політичної еліти обумовлено дією таких факторів:

- 1) психологічною та соціальною нерівністю людей;
- 2) законом розподілу праці, який вимагає професійного заняття управлінською працею;
- 3) високою суспільною значимістю управлінської праці та її відповідним стимулюванням;
- 4) можливостями використання управлінської діяльності для отримання соціальних пільг;
- 5) неможливістю здійснення загального контролю за політичними керівниками;
- 6) політичною пасивністю широких мас населення, головні інтереси яких лежать поза політикою.

Особливе питання – **типологія політичних еліт**. В залежності від джерела впливу еліти поділяються на *спадкові, ціннісні* – особи, які займають престижні та впливові суспільні та державні позиції; *владні* – безпосередні носії влади; *функціональні* – професіонали – управлінці.

Серед еліт розрізняють: *правлячу*, яка безпосередньо володіє державною владою і *опозиційну, відкриту*, яка рекрутується з суспільства, і *закриту*, відтворену з власного середовища.

Соціальне призначення політичної еліти виявляється передусім у функціях, які вона виконує в суспільстві. Ці функції є багатоманітними й тісно переплітаються з тими, які виконують політична система суспільства в цілому, її підсистеми та окремі інститути.

Стратегічна функція полягає в розробці стратегії і тактики розвитку суспільства, визначенні політичної програми дій. Ця функція повною мірою може бути реалізованою лише на вищому рівні політичної еліти (главою держави, парламентаріями, міністрами) з використанням фахівців і результатів наукових досліджень.

Сутність **інтегративної функції** політичної еліти полягає в забезпеченні нею цілісності і єдності суспільства, уникненні соціально-політичних конфліктів та швидких і оптимальних варіантів їх розв'язання, згуртуванні різних верств населення, гармонізації їх соціальних інтересів, досягненні суспільного консенсусу, тісної політичної взаємодії і співробітництва всіх суспільних сил.

Регулятивна функція еліти передбачає виконання нею основного обсягу робіт щодо прийняття політичних рішень, спрямованих на регулювання суспільних відносин, розв'язання назрілих суспільних проблем і завдань, здійснення, розподілу і перерозподілу матеріальних, фінансових, людських та інших ресурсів.

Мобілізаційна (організаторська) функція полягає в необхідності мобілізації елітою мас для виконання прийнятих рішень і

поставлених завдань, практичного здійснення визначеного політичного курсу.

Представницька функція передбачає вираження інтересів різних соціальних груп в політичній системі суспільства. На інституціональному рівні ця функція найповніше проявляється в діяльності політичних партій і груп інтересів, а на персоналізованому – в політичному лідерстві.

Комунікативна функція передбачає реалізацію через політичну еліту спілкування і зв'язків між багатоманітними соціальними й політичними спільнотами, з метою з'ясування позицій та досягнення взаємоприйнятних рішень. Еліта виступає тією ланкою, яка не тільки забезпечує горизонтальні зв'язки в суспільстві, а й здійснює вертикальну комунікацію між владою і масами.

Політична еліта не є соціально однорідним утворенням. Вона внутрішньо диференційована і має складну структуру, яку складають **різні типи й види еліт**. У політології виокремлюють кілька типів еліт за відповідними ознаками.

За місцем в політичній системі та обсягом владних повноважень В. Парето поділяв еліту на **правлячу** і **неправлячу (контреліту)**. До **правлячої** еліти належать усі ті, хто прямо чи опосередковано бере участь в управлінні суспільством, а до **контреліти** – такі особи, які наділені характерними для еліти якостями, але внаслідок свого соціального статусу чи різних перешкод не мають доступу до управління. Контр-елітою може виступати політична опозиція, що прагне послабити владуправлячої еліти і взяти на себе частину її повноважень або й ставить собі за мету взагалі позбавитиправлячу еліту влади і взяти її у свої руки.

За часом і засобами утвердження панування політичні еліти поділяються на **традиційні** й **сучасні**. **Влада традиційних** еліт спирається на традиційні цінності: звичаї, традиції, знатність походження, власність на землю, військова доблесть, релігійні заслуги тощо. **Влада сучасних** еліт базується на сучасних цінностях, до яких належать, зокрема, промисловий (особливо фінансовий) капітал, освіченість, професійні досягнення та ін.

Поділ еліт *залежно від основи їх формування* на **еліту крові**, **еліту власності** та **еліту інтелектуальної продуктивності**. На основі крові формується еліта доіндустріального суспільства, на основі приватної власності, багатства – еліта індустріального, а на основі інтелектуальної продуктивності – постіндустріального суспільства.

За обсягом владних повноважень поділяються на **вищі, середні та адміністративні**. Вважається, що до **вищої** еліти належать ті, хто приймає найбільш значущі для всього суспільства політичні рішення. Це провідні політичні керівники – глава держави, голова парламенту,

прем'єр-міністр, голова Верховного суду, а також ті, хто обіймає високі пости в законодавчій, виконавчій та судовій гілках влади. У кількісному відношенні вища еліта складає в країні 100-200 осіб. Це особи, які відомі як ті, хто приймає рішення.

Середня політична еліта формується з великої кількості виборних посадових осіб. Це члени парламенту, губернатори, мери великих міст, лідери різних політичних партій і провідних груп інтересів тощо.

Адміністративну еліту складає вищий прошарок державних службовців (чиновництва), які займають вищі позиції в міністерствах, департаментах, комітетах та інших органах державного управління. На посади вони не обираються, а призначаються.

За змістом діяльності і функцій політична еліта поділяється на **партійну, воєнну, адміністративну та ідеологічну**.

За способом формування – на **закриту і відкриту** Еліти **закритого** типу відтворюються на власній основі. Вони максимально утруднюють проникнення до своїх лав нових членів, застосовуючи жорсткі критерії відбору. Еліти **відкритого** типу відтворюються з залученням до свого складу представників нижчих верств населення, наділених елітарними рисами. Ці еліти оновлюються більш інтенсивно, ніж закриті, вміло використовують свіжі сили, гнучко пристосовуються до політичних змін.

Залежно від масштабів діяльності політичні еліти поділяються на **загальнонаціональну та регіональні**.

В. Парето запропонував власну оригінальну типологію політичних еліт за стилем правління. Він виокремлював **еліту «левів»** та **еліту «лисів»**. **До першої** належать консервативно налаштовані прихильники силових методів правління, які виступають проти радикальних суспільних змін. Така еліта переважає в умовах політичної стабільності. **До другої** – люди динамічні, майстри обману й політичних комбінацій, прихильники радикальних перетворень у суспільстві, які під час їх здійснення спираються не на силу, а на переконання. Еліта «лисів» є більш затребуваною в умовах політичної нестабільності. Рівновага в суспільстві дотримується за умови пропорційного притоку до еліти представників обох типів еліт.

9.2. Сутність, типологія та механізм політичного лідерства

Термін „*лідер*” (від англ. *leader*) означає “керівник”, “провідник”. У сучасній політичній науці є різноманітні визначення політичного лідерства, зокрема:

- **це різновид влади**, специфікою якої є направленість зверху до низу, а також те, що її носієм виступає не більшість, а одна людина чи група осіб;

- це управлінський статус, соціальна позиція, пов'язана з прийняттям рішень;

- це постійний легітимний вплив владних осіб на суспільство.

Політичне лідерство являє собою постійний, пріоритетний і легітимний вплив однієї або багатьох осіб, які займають владні позиції, на все суспільство, організацію або групу.

Політичне лідерство передбачає:

- здатність відчувати, аналізувати мотиви поведінки людей, інтегрувати їх, корегувати поведінку об'єкта з урахуванням його потреб і цілей розвитку;

- вміння створювати сприятливий морально-психологічний клімат політичного життя своєї спільноти;

- відповідність стилю лідерства цілям оптимального співвідношення стратегічних і поточних завдань, рівню політико-психологічної культури, домінуючим ціннісним орієнтаціям суспільства.

Проблема лідерства перебуває у центрі уваги дослідників упродовж багатьох століть. *Ф. Ніцше* вбачав у лідерстві вияви "творчого інстинкту", *Г. Тард* – наслідування послідовників, *З. Фрейд* – наслідки ущемленого лібідо. *До найважливіших теорій політичного лідерства належать: теорія рис, ситуаційна теорія, психологічна теорія, марксистська теорія лідерства.*

Теорія рис (*Е. Богардус, Ф. Гальтон*) пояснює природу політичного лідерства видатними індивідуальними рисами людини, які рано чи пізно приводять її до влади. Серед цих специфічних рис – розвинений інтелект, сила волі, цілеспрямованість, організаторські здібності, компетентність та ін.

Ситуаційна теорія (*Р. Согділл, Т. Хілтон* та ін.) обґрунтовує ідею залежності поведінки лідера від соціальних умов. Лідерство конкретної особи є функцією ситуації. Особа, що є лідером в одній ситуації, зовсім необов'язково буде ним в іншій. Саме конкретні обставини зумовлюють необхідність у політичному лідерстві, визначають його функції та поведінку. Проте, ситуаційна теорія не враховує, що не тільки ситуація породжує лідера, а й сильна особистість спричиняє виникнення нової політичної ситуації.

Серед **психологічних концепцій** лідерства виділяються концепція *З. Фрейда*, концепція *Г. Лебона*, концепція *Е. Фромма* та *Т. Адорно*.

- **Концепція З. Фрейда.** Витоки лідерства знаходяться у людській психіці. *З. Фрейд* пояснював лідерство несвідомим прагненням індивіда панувати над іншими. У психоаналізі *З. Фрейда* це прагнення іменується „лібідо”. Він виділив дві категорії індивідів за

критерієм їх ставлення до лідерства: ті, хто прагнуть до влади, і ті, хто відчують внутрішню потребу у підпорядкуванні, покровительстві.

• **Концепція Г. Лебона.** Французький дослідник психології має Г. Лебон поділив народ на лідерів і масу. Значення лідерів у суспільному житті він сильно перебільшує, а роль натовпу, навпаки - недооцінює. На його думку, лідери можуть все, достатньо тільки їм навчитися володіти психологією маси. Натовп завжди шукає вождя і сам, як вважає Г. Лебон, прагне до підпорядкування.

• **Концепція Е. Фромма та Т. Адорно.** На думку Е. Фромма та Т. Адорно, індивіди, для яких влада є внутрішньою інстинктивною потребою, при певних соціальних умовах перетворюються у авторитарних вождів. Така особистість-лідер формується найчастіше у суспільствах, що охоплені системною кризою, у результаті якої існує атмосфера масового відчаю та неспокою. За цих обставин народ шукає спасителя і готовий довірити йому свою долю. Авторитарний лідер прагне підпорядкувати собі усі структури громадянського суспільства, є схильним до містики, демагогії, нетерпимий до проявів інакودумства та демократії.

Марксистські теорії при трактуванні природи політичного лідерства виходять із соціально-класових основ суспільства. На думку марксистів, політичні лідери з'являються як реакція на об'єктивну суспільну потребу. Якщо соціальна та історична ситуація потребує лідерів, то вони незмінно з'являються. Політичні лідери завжди виступають як представники певних класів.

У політичній літературі зустрічаються різноманітні **класифікації лідерства**. *М. Вебер у залежності від способів легітимізації влади виділяє три типи лідерів – традиційний, раціонально-легальний і харизматичний.* В основі традиційного лідерства є віра підлеглих у те, що влада є законною, оскільки була завжди. Влада правителя пов'язана з традиційними нормами, на які він посилається. Правитель, який зневажає традиції, може втратити свою владу. *Харизматичне* лідерство засновується на вірі підданих у винятковий талант, дар, здібності лідера, який, на думку народу, покликаний виконувати певну, наперед визначену місію. *Раціонально-легальне* лідерство здійснюється через демократичні процедури шляхом надання лідеру повноважень, які обмежуються законодавством і контролюються виборцями.

У залежності від того, яким способом зміни політичної та соціальної дійсності віддають перевагу лідери, їх поділяють на реформаторів, революціонерів і консерваторів. Лідер-реформатор обирає еволюційний шлях зміни дійсності, прагне зберегти здобутки минулого, опирається на традиції. Лідер-революціонер заперечує існуючі у суспільстві базові цінності й орієнтується на створення

принципово нової суспільної системи. Лідер-консерватор вважає, що існуючий суспільний лад є найраціональнішим, і його він прагне зберегти й зміцнити.

За стилем керівництва розрізняють *авторитарне* та *демократичне* лідерство. Авторитарне лідерство передбачає одноосібний керівний вплив на основі загрози застосування сили, а демократичне лідерство дає змогу усім членам групи брати участь у формуванні мети діяльності групи та керівництва нею.

Американський дослідник проблем політичного лідерства *Р. Такер* поділяє лідерів за мірою їхнього впливу на суспільство – *"реальні" лідери і менеджери*. *"Реальні"* – це лідери-герої, а *менеджери* – ті, хто майже не впливає на хід подій.

Як правило, *"чисті"* типи лідерів зустрічаються рідко; у кожному із них у певних пропорціях поєднуються риси кількох різновидів лідерства. Але домінування у їх поведінці певних якостей дозволяє віднести їх до певного типу.

ЛЕКЦІЯ 10. ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА

10.1. Сутність і структура політичної культури.

10.2. Типи, види та функції політичної культури.

10.1. Сутність і структура політичної культури.

Політична культура – це політичні традиції, норми політичної практики, ідеї, концепції, переконання про взаємовідносини між різними суспільно-політичними інститутами. Серед багатьох визначень поняття *"політична культура"* можна знайти спільний знаменник, яким є знання, оцінки та поведінка більшості громадян стосовно таких політичних об'єктів, як нація, держава, її політичні інститути. Елементами змісту поняття *"політична культура"* є думки, почуття, оцінки більшості громадян в їхньому ставленні до такого політичного об'єкта як держава, до гілок влади, до того, ким та як приймаються політичні рішення. Таке ставлення включає у себе три рівні:

1) *гносеологічний*, коли кожен громадянин має знання про політичне життя своєї держави, структуру політичних органів;

2) *аксіологічний*, коли кожен громадянин активно чи пасивно бере участь у політичному житті;

3) *практичний*, коли кожен громадянин активно чи пасивно бере участь у політичному житті.

До елементів змісту поняття *"політична культура"* належать такі національні цінності, як свобода, державність, гуманізм, справедливість, бажання захистити незалежність та економічні інтереси своєї держави. Також серед елементів змісту політичної

культури важливе місце посідають ті, які сприяють формуванню і збереженню державних інституцій. Кожний державний народ має свої традиційні державні органи, які регулюють внутрішнє життя та міждержавні відносини. Існують і певні норми участі народу у таких органах.

Важливим елементом змісту поняття "*політична культура*" є національна ідентичність.

Політична культура є своєрідним процесом, у якому можна виділити низку операцій, дій, зокрема:

- *формування* елементів політичної культури (ідей, ідеалів, норм, символів, стереотипів тощо);
- *трансляція* вироблених елементів культури на усі регіони держави, на кожну соціальну групу, на усе суспільство;
- *функціонування* політичної культури;
- *вдосконалення* системи політичної культури відповідно до нових умов життя.

Термін "*політична культура*" вперше вжив німецький філософ кінця XVIII ст. *І.Г. Гердер*, а в активне застосування його ввів у 1956 р. американський політолог *Г. Алмонд*. Серед авторів сучасних концепцій політичної культури, окрім *Г. Алмонда*, *С. Верба*, *Л. Пай*, *Р. Таккер* та ін. В українській політичній думці проблема сутності політичної культури вперше сформульована та розв'язана *В. Липинським* у праці "*Листи до братів-хліборобів*". На його думку, сутність політичної культури полягає у "рівновазі" між "політичною творчістю" і "політичною наукою", що забезпечує високу "політичну цінність" провідної верстви нації та всього народу.

10.2. Типи, види та функції політичної культури

У сучасній політичній науці існують різноманітні типи політичної культури .

Американські політологи *Г. Алмонд* та *С. Верба* виділили *три типи політичної культури: патріархальну, підданську, активістську.*

Патріархальній політичній культурі властиві такі риси: відсутність у людей інтересу до політики, політичної влади та політичних інститутів; невіддільність політичних орієнтацій від релігійних норм; орієнтація членів суспільства на вождів племені, шаманів.

Підданська політична культура відзначається певним інтересом соціальних суб'єктів до функціонування політичної системи. Проте самі суб'єкти не проявляють особливої політичної активності, покладаючи свої надії на органи влади та політичних лідерів.

Активістська політична культура характеризується значним інтересом громадян до політичної системи та наслідків її функціонування, активною орієнтацією на особисту участь у політичному процесі.

Г. Алмонд та С. Верба відзначають, що у реальній політичній практиці поєднуються усі три типи політичної культури, утворюючи нові змішані типи, а саме: **патріархально-підданський, піддансько-активістський, патріархально-активістський**.

Чимало дослідників виділяють **замкнуті та відкриті типи політичної культури**.

Замкнуті орієнтуються на власні уявлення про політичне життя, свої національні традиції та звичаї, і такий тип політичної культури характерніший для країн Сходу. **Відкриті** політичні культури також зберігають свої традиції, цінності, норми, але проявляють інтерес до інших політичних ідей, моделей політичного устрою.

У рамках кожної національної політичної культури розрізняють **елітарну та масову** політичну культуру. **Елітарна** – це культура політичної влади, об'єднань громадян, інших активних учасників політичного процесу. **Масова політична культура** – це культура підданих чи рядових громадян держави.

Окрім типів політичної культури, дослідники виділяють її види:

- культура депутатської діяльності;
- культура діяльності об'єднань громадян;
- електоральна (виборча) культура та ін.

Функції політичної культури:

- 1) *реалізація класових і національних інтересів;*
- 2) *нормативно-регулююча* – забезпечення ефективності функціонування політичної системи на основі притаманних їй ідеалів, норм, традицій;
- 3) *виховна* – формування "політичної людини" на ґрунті цінностей і норм, які відповідають інтересам певних соціальних класів і груп;
- 4) *прогностична* – передбачення можливих варіантів розвитку класів, соціальних верств, націй у певних соціально-політичних ситуаціях.

ЛЕКЦІЯ 11. ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ

- 11.1. Політичний розвиток і модернізація.
- 12.2. Політичні конфлікти і кризи.
- 13.3. Виборча система та виборчий процес.

11.1. Політичний розвиток і модернізація

Поняття "політичний розвиток" було введено в науковий обіг у другій половині ХХ в. для відбиття динаміки політичного життя і позначення процесів її зміни. У сучасній літературі воно використовується в основному в двох аспектах, які можна було б умовно позначити як його „макро-“ і „мікрозначення”. У *макроаспекті* політичний процес визначається як динамічна характеристика всієї політичної системи в цілому, послідовна зміна її станів, стадій розвитку. *Що ж стосується мікроаспекту*, то під політичним процесом у даному випадку розуміється деяка рівнодіюча сума акцій різних соціально-політичних суб'єктів, тобто сукупність субпроцесів чи мікропроцесів. Таким чином, визначення поняття політичного процесу здійснюється через складові його компоненти, субпроцеси, а політична діяльність його окремих учасників виступає як вихідний субстрат. Очевидно, що якщо визначення політичного процесу на макрорівні має в основному дедуктивний характер, то друге – на мікрорівні – є в більшому ступені індуктивним.

Об'єктивний політичний розвиток може здійснюватись в еволюційних (поступові зміни) або революційних (стрибокподібних) формах. За напрямком змін ці форми можуть характеризуватись як *реформація* (реформи) і *контрреформація*, *революція* і *контрреволюція*. Еволюційні зміни можуть спливати як за умов політичної стабільності, так і за умов політичних криз та конфліктів. Революційні зміни характеризуються поняттями кризи і конфлікту.

Поняття «*модернізація*» використовується звичайно в трьох основних значеннях: по-перше, у самому загальному змісті як напрямок прогресивних змін; по-друге, як модель соціальних трансформацій, що відбувалися на Заході з ХVІІ по ХІХ століття (С. Айзенштадт); по-третє, у вузькому змісті як спосіб еволюції відсталих країн, що переходять від «*периферійного*» до «*магістрального*» типу суспільства

Політична модернізація – це соціальні та інституціональні перетворення, пов'язані з переходом від одного типу політичної системи до іншого.

В основу концепції політичної модернізації покладено розроблений М. Вебером методологічний принцип, згідно з яким сучасні країни розподіляються на “традиційні” та “сучасні”.

“Традиційні” країни – зберігають персоналізовані відносини залежності і бар'єри соціальної мобільності.

“Сучасні” країни – засновані на раціональній організації та функціональній диференціації інститутів, що долає відносини особистої залежності та бар'єри на шляху групової мобільності.

Характерною особливістю політичної модернізації є диференціація політичної структури (інституціоналізація), яка

передбачає формування розгалуженої мережі соціально-економічних, політичних та інших інститутів суспільства, спрямованих на забезпечення стабільності й соціального порядку. Розвивається вона через удосконалення (осучаснення) традиційних інститутів, які в процесі модернізації суттєво змінюють свої функції та характер діяльності, а також через формування нових.

Процес політичної модернізації проявляє себе, перш за все, у трьох основних сферах:

- політичній системі;
- політичній культурі;
- політичній поведінці.

У сфері політичної культури модернізаційні процеси приводять до активізації процесу соціалізації особи, постійного вдосконалення політичних цінностей та норм, формування принципово нової, орієнтованої на раціональні зміни еліти.

Модернізація безпосередньо політичної системи виявляється в її диференціації, умінні адекватно реагувати на різноманітні виклики часу.

Зміни політичної поведінки полягають в активізації та вдосконаленні форм залучення громадян суспільства до політичного процесу.

Процес модернізації, на думку західного політолога С. Блека, поділяється на кілька стадій:

- а) усвідомлення мети;
- б) консолідація зорієнтованої на модернізацію еліти;
- в) період трансформації;
- г) інтеграція суспільства на новій основі.

Політичну модернізацію розуміють як поєднання таких складових:

- зростання динамізму політичної системи, її здатність адекватно реагувати на зміни політичних реалій;
- формування нової модернізаторської політичної еліти;
- зниження ступеня відчуження громадян від політичної влади;
- забезпечення реальної участі народу в політичному житті;
- підвищення впливу інформації;
- постійне вдосконалення цінностей та норм у системі політичної культури.

Перелічені складові змісту політичної модернізації тісно переплітаються з процесом демократизації суспільства. Тому, на нашу думку, можна стверджувати, що саме демократизація політичної системи і є основним змістом її модернізації. Сама демократія набуває тут нових якостей. Її сутність пов'язують з ідейним та організаційним плюралізмом, технологіями запобігання та розв'язання суспільних

конфліктів, раціональним співвідношенням вертикального і горизонтального вимірів політики.

11.2. Політичні конфлікти і кризи

Політична стабільність (лат. *stabilis* – сталість, незмінність) – одна із сторін соціальної стабільності, що характеризується таким станом співвідношення соціальних груп і політичних сил, при якому жодна із них не може істотно змінити політичну систему в своїх інтересах, тобто забезпечується її статус-кво (лат. *status quo* – існуюче становище). Стабільність означає нормальне функціонування політичної системи, всіх її інститутів, відсутність збоїв у механізмах державної влади, її достатню авторитетність.

Політична криза характеризується, перш за все, станом політичної напруги. Її характерні ознаки такі: поширення у населення настроїв незадоволення існуючим становищем; втрата довіри до влади і відчуття безпеки, атмосфера масового неспокою і збудження; масові дії стихійної та організованої суспільно-політичної активності, різноманітні форми громадянської непокори.

Політична криза є наслідком конфліктного протистояння сторін у політичній боротьбі, яке своєчасно не розв'язується. Цей процес проходить певні стадії. Перша – передконфліктна ситуація. Конфлікт визріває на фоні більш загостреного зіткнення інтересів протилежних сторін, але ще не виявляється. Друга – конфлікт у неприхованому вигляді. До нього призводять якісь суттєві прорахунки політичної влади, або свідомі дії екстремістських, непримиримих сил. Якщо конфлікт не вдається погасити, настає третья стадія – поглиблення, ескалація конфлікту. Розширюється зона конфлікту, скорочуються можливості взаємних поступок, відбувається перехід до більш жорстких, іноді насильницьких і збройних форм боротьби. Найявнішим є значні збої в функціонуванні політичної системи, одним з проявів яких може бути урядова криза. Заключна стадія полягає у виявленні результатів впливу конфлікту на суспільно-політичне життя.

Суспільно-політичні конфлікти характеризуються рівнем, масштабами, гостротою, сферою виникнення та іншими критеріями. Так, розрізняються три типи: 1) *конфлікти інтересів* (боротьба навколо матеріальних інтересів різних соціальних верств); 2) *ціннісні конфлікти* (боротьба навколо ідеалів, що вважаються правильними і важливими – “свобода”, “рівність”, “справедливість”, “незалежність” тощо); 3) *конфлікти ідентифікації* – коли суб'єкти ототожнюють себе з певною групою, а не з суспільством в цілому (міжетнічні, міжконфесійні та ін.). Виокремлюються також горизонтальні (тобто між індивідами, групами, класами) і вертикальні (між суб'єктами і об'єктами політичної влади) конфлікти.

11.3. Виборча система та виборчий процес

Політологія виділяє два основні шляхи завоювання та утримання влади: насильство, диктатуру і демократичні вибори. Вибори є невід’ємним атрибутом демократичного суспільства, адже саме шляхом виборів у ньому відбувається відтворення та легітимація владних інститутів.

Вибори - це демократичний спосіб формування, періодичної чи позачергової зміни персонального складу органів державної влади або підтвердження повноважень на новий строк, процедура призначення посадових осіб через вільне волевиявлення дієздатних осіб шляхом голосування за кандидатів, висунутих відповідно до встановлених законом правил і процедур. Вибори є сучасною, цивілізованою правовою формою завоювання влади, зміни здійснюваного нею курсу.

Політичні вибори – це не лише безпосереднє голосування, а й широкий комплекс заходів і процедур щодо формування керівних органів у державі. *Головними серед них є:*

- призначення виборів та визначення дати їх проведення;
- визначення меж виборчих округів і виборчих дільниць;
- утворення виборчих комісій (Центральної, окружних, дільничних);
- складання списків виборців;
- висування та реєстрація кандидатів;
- проведення передвиборчої агітації;
- голосування; підрахунок голосів;
- оприлюднення результатів голосування;
- проведення в разі необхідності повторного голосування чи повторних виборів.

Вибори відповідають республіканському типові організації влади, коли вона є "*respublika*" – тобто, справа народу. Згідно з ідеєю республіканізму, народу належить реальний мандат влади, який громадяни періодично вручають, делегують обмеженому колу людей. Будь-який парламентаризм ґрунтується на ідеї володіння кожним дієздатним громадянином владними повноваженнями і їх передачі своїм повноважним представникам. Що стосується акту голосування, то його можна оцінити як процедуру передачі влади, а ухиляння від участі у виборах – як незгоду її передавати.

Вибори символізують не лише виявлення думки населення, але й залучають маси до процесу управління державою. Вони є засобом політичної соціалізації населення, забезпечують легітимність, законне обґрунтування (як тієї, що опирається на думку народу) політики, яку проводять представники влади, що перемогла на виборах. Вибори відіграють у суспільстві роль своєрідного регулятора, оскільки таким чином можна демократично змінювати владні структури.

Залежно від предмета обрання *розрізняють вибори президентські, парламентські і муніципальні* (вибори до місцевих органів влади). З огляду на причини їх проведення вибори можуть бути *черговими* (проводяться у зв'язку із закінченням строку повноважень виборного органу), *позачерговими* (їх проводять внаслідок дострокового припинення виборним органам своєї діяльності, наприклад, достроковий розпуск парламенту, смерть або відставка президента), *додатковими* (проводяться для поповнення представницького закладу, якщо з його складу вибув один або кілька членів).

Виборча система – це сукупність визначених законодавством правил, які регулюють перебіг виборчої кампанії, а також спосіб визначення переможців і розподілу між ними депутатських мандатів. Сучасні демократії застосовують найрізноманітніші виборчі системи (сьогодні налічується близько 350 їх різновидів) і кожна із них має певні переваги та недоліки. **Основними типами виборчих систем є:**

- система абсолютної більшості або **мажоритарна**; її різновидом є система відносної більшості або плюральна;
- система пропорційного представництва (**пропорційна**), її різновидом є пропорційна система з преференціями;
- **змішана** (мажоритарно-пропорційна) система;

Мажоритарна виборча система (від фр. *majorite* – більшість) передбачає, що перемагає той кандидат, котрий набрав встановлену законом більшість голосів виборців, які взяли участь у голосуванні. Залежно від того, яким чином встановлюється ця більшість, розрізняють мажоритарну систему абсолютної і відносної більшості (плюральну). При застосуванні мажоритарної виборчої системи абсолютної більшості обраним вважається той кандидат, який отримав понад 50 відсотків голосів виборців, а при застосуванні мажоритарної системи відносної більшості – той, хто випередив за кількістю голосів усіх своїх суперників. Мажоритарна виборча система абсолютної більшості застосовується у Франції, Еквадорі, а мажоритарна | виборча система відносної більшості – у Канаді, Великобританії. Загалом ця найдавніша виборча система застосовується у 76 країнах світу.

Пропорційна виборча система передбачає проведення виборів за партійними списками і розподіл мандатів між партіями та виборчими блоками партій пропорційно до кількості голосів, набраних ними. На відміну від мажоритарної виборчої системи, при застосуванні пропорційної системи виборець насамперед голосує не за конкретну особу, а за певну партію чи блок партій, яка виставляє свій список кандидатів.

Історично пропорційна виборча система з'явилася пізніше від мажоритарної, на початку ХХ століття, і сьогодні застосовується у 48

країнах світу. Вона впроваджувалася під гаслами справедливості, політичної рівності та поваги прав меншості, і часто пов'язується з ідеєю адекватного представництва всіх провідних політичних сил.

Вважається, що ця виборча система є справедливіша за інші, бо дозволяє врахувати інтереси різноманітних суспільних груп, національних меншин, сприяє представництву різних політичних сил у парламенті. У той же час надмірна розпорошеність мандатів між різними, інколи дрібними партіями, призводила до неможливості сформувати більшість у парламенті і утворити уряд, а тому у більшості країн, що застосовують пропорційну систему, введений своєрідний бар'єр, тобто мінімальний відсоток голосів виборців, який має отримати список партії, щоб кандидати від неї могли отримати депутатські мандати. Ця система сприяє зростанню політичного представництва, зростанню політичної активності та політичній соціалізації, знижуючи тим самим відчуженість громадян від участі у політичному процесі.

Існує кілька різновидів пропорційної виборчої системи:

- партія попередньо не формує список своїх кандидатів, а здобувши на виборах певне число мандатів, самостійно визначає депутатів;

- партія пропонує повні списки своїх кандидатів з визначеним місцем кожного з них;

- пропорційна система з преференціями (перевагами), яка дозволяє виборцям, які голосують за певний партійний список, позначати відповідними номерами тих кандидатів, яким вони віддають перевагу.

Тобто, залежно від можливості виборця вплинути на розташування кандидатів у списку, розрізняють такі різновиди пропорційної виборчої системи як "*жорстока*", "*напівжорстока*", "*м'яка*".

Противники пропорційної виборчої системи наголошують на тому, що замість вироблення ефективної парламентської більшості та сприяння створенню працездатного уряду, вона призводить до фіксації надмірної чисельності партій, появи слабких і мінливих урядових коаліцій.

Змішана виборча система є комбінацією мажоритарної і пропорційної виборчих систем. Найголовнішим і найпростішим варіантом такої системи є "лінійне змішування", за якого частина депутатів обирається за мажоритарною системою, а інша частина - за пропорцією. Класичним прикладом застосування змішаної виборчої системи є ФРН, у якій 50 відсотків депутатів Бундестагу обирається за земельними партійними списками, а інші 50 відсотків - на основі мажоритарної системи відносної більшості. Німецький досвід запозичили більшість посткомуністичних країн, зокрема Україна,

Росія, Литва та ін. Змішана виборча система у нових державах пострадянського простору надійніше та об'єктивніше дозволяє віддзеркалювати політичну структуру суспільства, веде до появи впливових політичних структур замість "кишенькових" партій, які не мають популярності серед населення.

Основними критеріями оцінки виборчих систем є такі:

1. Забезпечення справедливого представництва інтересів різних груп громадян.
2. Сприяння політичному структуруванню суспільства.
3. Сприяння встановленню працездатного стійкого уряду.
4. Забезпечення прав меншин на справедливе представництво.

ЛЕКЦІЯ 12. СВІТОВИЙ ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЦЕС. СИСТЕМА МІЖНАРОДНИХ ПОЛІТИЧНИХ ВІДНОСИН.

12.1. Світовий політичний процес: поняття, суб'єкти, закономірності.

12.2. Поняття міжнародних відносин.

12.3. Міжнародна політика: суть, цілі, функції.

12.4. Україна в системі міжнародних політичних відносин.

12.5. Вплив повномасштабної російської агресії в Україні на світовий міжнародний процес.

12.1. Світовий політичний процес: поняття, суб'єкти, закономірності.

Світовий політичний процес – це сукупність дій та взаємовідносин суб'єктів політики на міжнародній арені. Поняття світовий політичний процес і міжнародні політичні відносини тісно взаємопов'язані, оскільки позначають в основному ту саму політичну реальність, але в різних аспектах. Коли йдеться про міжнародні політичні відносини, акцент робиться на суб'єктах цих відносин – державах, міжнародних організаціях, міжнародних рухах. Коли йдеться про світовий політичний процес, то маються на увазі функціональний аспект міжнародних відносин, дії цих суб'єктів на міжнародній арені. У ширшому значенні до світового політичного процесу долучають і ті національні чи внутрішньодержавні політичні явища і процеси, які мають міжнародне значення.

Світовий політичний процес – це сукупна діяльність народів, рухів, держав та їх інституцій, соціальних спільнот, які переслідують певні політичні цілі у царині міжнародного життя. Світовий політичний процес є формою комплексної глобальної політичної і соціальної взаємодії у сучасному світі.

Метою світового політичного процесу є боротьба за єдність світової цивілізації та подолання глобальних проблем сучасності.

До **структури** світового політичного процесу належать:

- зовнішньополітична діяльність суверенних держав;
- політична діяльність громадських організацій, політичних партій та етнічних груп на світовій арені;
- політично значима діяльність ООН та інших міжнародних організацій;
- політичні акції регіонального, міжрегіонального, міждержавного та наднаціонального характеру.

Світовий політичний процес пов'язаний зі створенням кращої системи міжнародного політичного порядку, враховуючи позитивний досвід окремих націй та держав.

Особливим розділом теорії світового політичного процесу виступає геополітика. У 1900 р. шведський вчений Р. Челлен зробив спробу розглянути державу як особливий географічний організм. З цією метою він і сформулював термін “*геополітика*”.

У широкому значенні поняття геополітика вказує на політологічну концепцію, згідно з якою визначальна роль у зовнішній політиці належить географічним факторам (просторове розміщення країни, розмір її території, сировинна база, кліматичні умови тощо).

У вузькому значенні геополітика – це сукупність фізичних, соціальних, матеріальних, моральних ресурсів держави, які становлять той потенціал, використання якого дає їй можливість досягти власних цілей на міжнародній арені.

Сучасна геополітика включає такі елементи:

- різке зростання впливу економічних процесів на еволюцію геополітичної ситуації в світі;
- значний вплив військово-технічних досягнень та результатів інформаційної революції на геополітичні стратегії розвитку людства;
- зростання культурно-освітньої якості населення, динаміка кількісного і фізичного стану людства;
- актуалізація впливу світових релігій, які суттєво впливають на геополітичні орієнтири країн;
- збільшення ваги “малих країн”, які володіють потужним науковим потенціалом, фінансами і власними унікальними технологіями.

В цілому геополітика показує органічний взаємозв'язок просторових відносин й історичної причинності дій держав, пояснюючи природу і тенденції розвитку міжнародної політики.

Основними механізмами взаємодії держав на світовій арені виступають:

- *союзництво*,
- *конфронтація*,
- *партнерство*,

- протекторат,
- співробітництво.

Провідним принципом геополітичної взаємодії держав після закінчення “холодної війни” стала **концепція спільної безпеки**, відповідно до якої жодна держава у світі не повинна претендувати на монополію щодо створення світової системи безпеки. Сутність концепції спільної безпеки сформулював у 1980-х роках прем’єр-міністр Швеції Улоф Пальме: “Держави більше не можуть прагнути зміцнення своєї безпеки за рахунок одна одної; її можна досягти тільки шляхом спільних зусиль”.

Сучасна геополітична теорія визначає наступну *систему факторів міжнародної політики*:

- *індивідуальні фактори* – особистісні властивості провідних суб’єктів міжнародних політичних відносин (політичних лідерів, лідерів громадських організацій та рухів, державних діячів й офіційних осіб тих чи інших держав);

- *рольові фактори* – поведінка суб’єктів міжнародних політичних відносин, яка не залежить від їхніх особистісних характеристик;

- *урядові фактори* – специфіка діяльності національних урядів на світовій політичній арені;

- *неурядові фактори* – становлення міжнародних політичних відносин на рівні комунікації недержавних, неурядових структур та впливи на них національних традицій, звичаїв, політичної історії, громадської думки, рівня соціально-економічного і культурного розвитку тих чи інших держав;

- *зовнішні фактори* – географічні та геополітичні чинники, особливості міждержавного і регіонального розвитку тощо.

12.2. Поняття міжнародних відносин

Міжнародні відносини – це системна сукупність політичних, економічних, науково-технічних, соціальних, дипломатичних, правових, воєнних, гуманітарних зв’язків і відносин між основними суб’єктами світового співтовариства, до яких відносяться держава, народ, суспільні та громадські рухи, організації.

Специфіка міжнародних відносин полягає, насамперед, у їх учасниках. З точки зору Р. Арона, “... міжнародні відносини – це відносини між політичними одиницями... Змістом міжнародних відносин є передовсім і відносини між державами: так, безперечним прикладом міжнародних відносин є міждержавні угоди”. У свою чергу міждержавні відносини виражаються у специфічній поведінці двох символічних персонажів - дипломата і вояка.

Натомість *Д. Розентау* вважає основними символічними суб'єктами міжнародних відносин туриста і терориста. На його думку, структурні зміни, які відбулися за останні десятиріччя у світовій політиці, викликали докорінні трансформації у міжнародних відносинах. Їхньою головною дійовою особою стає вже не держава, а конкретна особа.

Дедалі міцніє тенденція до розширення кількості учасників міжнародних відносин за рахунок недержавних і приватних суб'єктів. Проте держави на сьогодні ще залишаються головними суб'єктами міжнародних відносин. Це пояснюється тим, що саме держави концентрують у собі політичну владу, володіють механізмом силових, матеріальних, дипломатичних, ідеологічних засобів та інститутів для проведення міжнародної політики.

Окрім держав, членами міжнародної спільноти є міжнародні організації (наприклад, *всесвітні організації системи ООН*), кількість яких на сьогодні становить близько двох сотень. Міжнародні організації полегшують врегулювання деяких міжнародних конфліктів. Крім цього існує близько трьох тисяч так званих "неурядових організацій", які покликані на міжнародному рівні без прибуткової мети розв'язувати найрізноманітніші завдання (наукові дослідження, гуманітарні акції, захист прав людини, охорона довкілля тощо).

Численні приватні юридичні особи, які створюють спільні підприємства чи мають філії своїх структур за кордоном, є активними учасниками міжнародних відносин. Але чи не найважливішими суб'єктами міжнародних відносин є особи – десятки мільйонів емігрантів, комерсантів, студентів, спортсменів, туристів та ін. Тобто, міжнародні відносини є суспільними відносинами, які виходять за межі внутрішньо суспільних взаємодій і територіальних утворень.

У системі міжнародних відносин діє величезна кількість взаємозумовлених чинників, які мають враховуватися усіма учасниками міжнародного життя. Серед них можна виділити: *географічний, демографічний, економічний, воєнний, культурний, національний, науково-технічний, фактор громадської думки, міжнародного права та ін.*

Міжнародні відносини охоплюють усі різновиди громадських і приватних відносин, які передбачають перетин державного кордону людьми, товарами, ідеями.

Види міжнародних відносин:

- *за сферами суспільного життя* – економічні, політичні, воєнно-стратегічні, культурні, ідеологічні;
- *за взаємодіючими суб'єктами* – міждержавні, міжпартійні, відносини між різними неурядовими асоціаціями, приватні та ін.

Міжнародні відносини здійснюються на таких рівнях, як глобальний (загальнопланетарний), регіональний (африканський, азіатський та ін.), локальний (східноєвропейський, північно-американський та ін.). З точки зору ступеня напруженості міжнародних відносин можна говорити про їхні стани – стабільності, суперництва, ворожнечі, довіри, співробітництва, війни та ін.

На відміну від внутрішньополітичного життя кожної держави, міжнародні відносини не мають єдиного центру управління. Тут діють стільки регулюючих центрів, скільки є учасників міжнародних відносин. А це означає, що головну роль у міжнародних стосунках мають відігравати переговори, співробітництво, взаємодія.

12.3. Міжнародна політика: суть, цілі, функції

Міжнародна політика (світовий політичний процес) – це сукупна цілеспрямована діяльність народів, держав, їхніх інститутів, соціальних спільнот, об'єднань громадян у сфері міжнародного життя.

Впродовж останнього десятиріччя відбулася фундаментальна трансформація усього світового ладу. Доля людства вже не залежить від балансу лише двох антагоністичних сил, характерного для періоду "холодної війни". У багатоцентричній системі світової політики визначився цілий шereg центрів тяжіння і впливу: *США, Європа*, яка стрімко йде до об'єднання, *росія*; досить активно відбувається становлення могутніх центрів світової політики у *Південно-Східній Азії та Азіатсько-тихоокеанському регіоні.*

Разом із цим, світ, що змінився, не став стабільнішим, безпечнішим. Як і раніше, спалахують регіональні конфлікти, ведеться кривава міжетнічна ворожнеча, активізується міжнародний тероризм, загострюються глобальні економічні кризи, зростає загроза економічної катастрофи. Для того, щоб ефективно протистояти цим та іншим викликам, потрібні кардинальні зміни в світовому політичному устрої згідно з новими реаліями.

Структура світового політичного процесу складається з таких основних суб'єктів політичного життя:

- *національні держави;*
- *організації регіонального, міжрегіонального, міждержавного характеру, наприклад, Європейський Союз;*
- *міжнародні урядові організації та їх органи, наприклад, Організація об'єднаних націй, Європейський парламент;*
- *недержавні суспільно-політичні, громадські організації, наприклад, Міжнародна організація охорони здоров'я.*

Світовий політичний процес має ряд цілей, зокрема: участь у міжнародному поділі праці, забезпечення міжнародного миру,

спільний захист прав людини, спільне розв'язання глобальних проблем сучасного світу та ін.

При реалізації завдань міжнародної політики держава здійснює ряд функцій, зокрема оборонну, регулятивну, інформаційно-представницьку, інтегративну та ін.

Реалізація **оборонної** функції спрямована на запобігання загрози для держави і пошуки мирного врегулювання проблем.

Регулятивна функція полягає у необхідності дотримання суб'єктами, міжнародних відносин, закріплених міжнародними нормативно-правовими актами норм, принципів, традицій міжнародного спілкування.

Інформаційно-представницька функція реалізується у діяльності офіційних органів, які представляють позицію уряду своєї держави на міжнародній арені, а також інформують керівні органи держави про діяльність і наміри урядів інших держав .

Інтегративна функція полягає у тому, що через міжнародні відносини забезпечується існування міжнародного співтовариства.

При реалізації міжнародної політики держави використовують політичні, економічні, воєнні, ідеологічні засоби. Найважливішу роль відіграють **політичні** засоби, зокрема дипломатія. Серед **ідеологічних** засобів міжнародної політики перш за все виділяють засоби впливу на світову громадськість шляхом зовнішньополітичної пропаганди та розвитку культурних зв'язків між державами. До **економічних** засобів відносяться товарні фонди держави, її грошові ресурси, досягнення науки і техніки, які держава може продавати чи надавати іншим країнам як допомогу чи кредит, і таким чином впливати на міжнародні стосунки. Серед **воєнних** засобів провідне місце займають збройні сили держави.

У цілому провідною тенденцією сучасної міжнародної політики є подолання конфліктно-конфронтаційного її стилю, підпорядкування її інтересам людини, здійснення філософії, згідно з якою сучасний світ є світом глобального співробітництва.

12.4. Україна в системі міжнародних політичних відносин

З початку 90-х рр. Україна вийшла на міжнародну арену як самостійний суб'єкт міжнародної політики. Роль і вага нашої держави у сфері міжнародних відносин багато у чому залежатиме від того, на яких засадах будуватиметься її зовнішньополітична діяльність.

Для України великий інтерес мають інтеграційні процеси у Європі і побудова нової архітектури безпеки на континенті.

Курс на інтеграцію України в Європу означає не однолінійну орієнтацію на шкоду двосторонньому співробітництву з іншими державами, а гнучку систему взаємовідносин у глобальному просторі

Європа – Росія – Азія – Північна Америка, яка в свою чергу складається з важливих для українських інтересів регіональних "угрупвань", де на першому місці суміжні держави. Україна бере активну участь у будівництві "верхнього поверху" нової архітектури безпеки, яка складається з таких організацій і структур, як ОБСЄ, НАТО, ЗЄС, Рада Європи. Наша держава вносить безпосередній вклад у зміцнення міжнародної безпеки своєю активною участю у миротворчих операціях, що проводяться під егідою ООН і ОБСЄ. Українські миротворці та дипломати добре зарекомендували себе в Анголі, Молдові, республіках колишньої Югославії, Таджикистані, Гватемалі, Грузії. Таким чином, Україна демонструє світові, що вона є не тільки споживачем, а й виробником безпеки.

У контексті адаптації і зростання ролі європейських і євроатлантичних структур безпеки неабияке місце займає співробітництво України з НАТО. Навколо згаданої проблеми є надто багато ідеологічних нашарувань, але національні інтереси України щодо НАТО базуються не на симпатіях, чи антипатіях, а визначаються з урахуванням провідної ролі Північноатлантичного альянсу в підтриманні міжнародного миру, стабільності, безпеки, сприянні поглибленню міжнародного довір'я в євроатлантичному регіоні, створенні нової системи безпеки в Європі. Крім участі у спільній з НАТО програмі "Партнерство заради миру", Україна співпрацює з Альянсом у галузі екології, перекваліфікації військовослужбовців, подоланні наслідків надзвичайних ситуацій тощо.

12.5. Вплив повномасштабної російської агресії в Україні на світовий міжнародний процес

Повномасштабне збройне вторгнення РФ в Україну в 2022 р. призвело до виникнення найгострішої безпекової кризи у Європі з часів Другої світової війни. Наслідки російсько-української війни, які безпосередньо впливають на глобальні тенденції, спонукатимуть до створення засад нового європейського та світового порядку.

Повномасштабне вторгнення РФ в Україну зумовило серйозне переосмислення концептуальних підходів щодо протікання світових міжнародних процесів, перспектив забезпечення безпеки та оборони Європейського континенту, розробки нових пріоритетів та підходів до реалізації міжнародної політики, що знайшло відображення в дослідженнях провідних аналітичних центрів.

Експерти Королівського інституту міжнародних відносин Chatham House представили дослідження *«Сім способів, якими війна Росії проти України змінила світ»*, де проаналізували геополітичні зміни, які спричинила російська агресія:

1. Перегрупування – зміна альянсів. Велика війна, що почалася після восьми років тліючого конфлікту, спричинила появу трьох груп держав: 1) які підтримали Україну; 2) які стали на бік РФ; 3) які не приєдналися до якоїсь із перших двох груп, прагнучи мінімізувати ризики.

Держави ЄС швидко відреагували масштабними санкціями та діями проти росії. Важливо те, що *європейський блок зберіг єдність у своїй відповіді на війну*. Позицію Великої Британії можна розглядати як *очевидне просування стратегії «Глобальної Британії»*. Заслуговує на увагу й активність Туреччини, яка *стала серйозним дипломатичним гравцем*.

2. Безпека – перенос ліній. Більшість сусідніх із РФ держав переконалися в тому, що *побоювання регіональних амбіцій Росії не були безпідставними*. Натомість Франція та Німеччина, на думку британських експертів, виявилися неготовими до нових геополітичних реалій у регіоні – дії РФ примусили їх вдатися до різкої переоцінки рівня національної безпеки та європейських оборонних перспектив.

Війна РФ проти України *уможливила і пришвидшила процеси, які раніше здавалися нереальними*: прискорене отримання Україною статусу кандидата у ЄС; бюджет Європейського фонду миру в сумі 2,5 млрд євро був використаний для підтримки оборони України; вступ Фінляндії та Швеції до НАТО.

3. Ядерна зброя – ризик повернення. Росія регулярно погрожує ескалацією та застосуванням ядерної зброї проти держав НАТО. Така *«тактика залякування» виглядає ефективною*. Саме із ядерними погрозами РФ пов'язана певна стриманість у підтримці України.

Ще одним тривожним сигналом у широкій стратегії залякування РФ є *«гра» з безпекою ядерної енергетики України та чутки довкола підриву «брудної бомби»*.

4. Енергія та продовольство – підживлення кризи. росія та Україна є світовими постачальниками енергоносіїв, продуктів харчування та добрив, тому російсько-українська війна спричинила перебої та зміни в ланцюгах постачання на глобальному рівні.

Найбільш фундаментальним кроком було те, що *Європа прийняла рішення позбавитися залежності від російського викопного палива*. Європа прискорює перехід до відновлюваної енергетики.

Порушення глобальних харчових ланцюгів призвело до зростання цін на продукти до історичних максимумів, спричинило кризу вартості життя як у розвинених країнах, так і в країнах, які розвиваються. Російська зернова блокада загрожувала створити гуманітарну катастрофу в окремих країнах.

5. росія – держава-ізгой. Рішенням про повномасштабне воєнне вторгнення в Україну путін поставив свій режим під загрозу, відкинувши росію назад із позицій, які вона посідала. Сила та масштаб безпрецедентних економічних санкцій, запроваджених Заходом, виявилися більшими, ніж очікували в РФ.

Завдяки мужності і героїзму українського народу було зруйновано *російський військовий міф* та план швидкої «спеціальної військової операції», проведеної «ефективною» армією. Але й швидка ліквідація найсучасніших боєздатних елементів російських сухопутних сил не означає повного знищення російської армії.

6. Нова Україна – нові надії. Жорстокий напад росії на Україну завдав величезної шкоди її громадянам, але також об'єднав країну в небачений раніше спосіб. Незважаючи на величезні втрати Україна продовжує функціонувати і боротися за свою свободу і своє існування.

Героїчний опір України прив'язує її до ЄС і НАТО. Попри стриману реакцію окремих європейських країн щодо майбутнього членства України в НАТО, Європа надала їй статус кандидата у ЄС, допустивши набуття повноправного членства протягом кількох років.

Ключовими елементами перемоги України та основою для оновленої архітектури європейської безпеки мають стати відновлення територіальної цілісності держави, забезпечення її недоторканності, справедливе покарання агресора за воєнні злочини та злочини проти людяності, примус нападника до відшкодування збитків.

7. Міжнародне право – розриваючи правила.

Багато подій, пов'язаних із російською агресією проти України мають безпрецедентний характер для міжнародного права і правосуддя: Міжнародний кримінальний суд отримав найбільшу в історії державну заяву про відкриття розслідування; Рада ООН з прав людини розпочала власне розслідування злочинів РФ; Росія вийшла з Європейської конвенції з прав людини та інших договорів Ради Європи; дискусії про *створення нового спеціального трибуналу* щодо злочинів агресії викликають жвавий інтерес і можуть мати практичне втілення.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Підручники і навчальні посібники

1. Вербець В.В., Субот О.А., Христюк Т.А. Соціологія. Навчальний посібник. Київ: Кондор, 2021. 552 с.
2. Волович В.І. Соціологія : Підручник. – Київ: Центр учбової літератури, 2021. – 808 с.
3. Демиденко Н. М. Політологія: навч. посіб. – Суми: Сумська філія Харківського національного університету внутрішніх справ, 2022. – 318 с.
4. Довгаль О. В., Лесік І. М. Політологія: курс лекцій. – Миколаїв : МНАУ, 2022. – 163 с.
5. Лісовський П.М., Лісовська Ю.П. Політологія. Навчальний посібник. К.: Кондор, 2024. – 228 с.
6. Мельник Л. М., Дужа І. А., Грек І. М. Політологія. Навч. посіб. – Біла Церква: БНАУ, 2022. – 494 с.
7. Піча В.М., Хома Н.М. Політологія: Підручник для студентів вищих закладів освіти. – 5-те вид., виправ. і допов. – Львів: ПП «Магнолія 2006», 2025. – 304 с.
8. Політологія: конспект лекцій. Навчальний посібник. 4-те видання стереотипне / Піча В.М., Хома Н.М. – Львів: “Новий Світ-2000”, 2024. – 172 с.
9. Політологія у схемах, таблицях, визначеннях. Навчальний посібник / М. П. Гетьманчук, П. М. Гетьманчук, У. В. Ільницька, Г. І. Луцишин, Р. Я. Пасічний, Я. Б. Турчин. Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2020. – 272 с.
10. Ситник О.І., Сільвестрова О.Ю., Жук О.М. Міграційна політика: сутність, вихідні принципи, правові основи. Економічний форум. Науковий журнал. 2021. № 2. С. 164-172 DOI: <https://doi.org/10.36910/6775-2308-8559-2021-2-21>
11. Соціологія. Підручник. Для студентів закладів вищої освіти / За заг. редакцією доктора соціологічних наук В.М. Пічі – Львів: «Новий Світ – 2000», 2023. – 296 с.
12. Соціологія: підручник. 5-те видання, стереотипне / за редакцією В.М. Пічі – Львів: «Новий Світ-2000», 2024. – 279 с.
13. Титаренко О.О. Соціологія : навчальний посібник. – Київ: ВД «Дакор», 2020. – 210 с.
14. Шляхтун П.П. Політологія (теорія та історія політичної науки). Підручник. – К., 2019. – 472 с.

ДЛЯ ПОДАТОК

Політичні та соціальні студії. Конспект лекцій для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти усіх спеціальностей денної та заочної форм навчання / укладачі: О.М. Жук, М.П. Костюк. Луцьк : відділ іміджу та промоції ЛНТУ, 2025. – 104 с.

Комп'ютерний набір і верстка: М.П. Костюк
Редактор: М.П. Костюк

Підписано до друку «___» _____ 2025 р. Формат 60x84/16.
Папір офс. Гарн. Таймс. Ум. друк. арк. 4,25.
Тираж 50 прим.

Відділ іміджу та промоції
Луцького національного технічного університету
43018 м. Луцьк, вул. Львівська, 75.
Друк – відділ іміджу та промоції ЛНТУ